

Prikazi i osvrti

Voćin: crkva i svetište. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa, Požeška biskupija - Voćin, 9. i 10. prosinca 2011., ur. Ivica ŽULJEVIĆ (Požeška biskupija, Biskupski ordinarijat, 2013.). 351 str.

Međunarodni znanstveni skup Voćin, crkva i svetište, održan u Požezi i Voćinu 9. i 10. prosinca 2011. godine, organizirala je Požeška biskupija u suradnji s Institutom za povijest umjetnosti u Zagrebu u povodu završetka rekonstrukcije župne crkve i svetišta Majke Božje u Voćinu. Crkva koja je izgrađena u 15. stoljeću, bila je do temelja razorena 13. prosinca 1991. godine u velikosrpskoj agresiji na Hrvatsku. Usporedno s održavanjem znanstvenoga skupa, u Požeškoj biskupiji bila je postavljena izložba Ulomci voćinske sakralne baštine. Znanstveni skup okupio je prvenstveno povjesničare, povjesničare umjetnosti i teologe. U zborniku je prisutno devetnaest radova koji su tematski razvrstani u sljedeće cjeline: Povijest, Arheologija i graditeljstvo, Sakralna baština i Marijansko svetište. Uvodni dijelovi zbornika sadrže pozdravne riječi požeškoga biskupa po otvorenju znanstvenoga skupa i izložbe Ulomci voćinske sakralne baštine. Zatim slijedi tekst kustosice Zavičajnog muzeja u Slatini, Dragice Šuvak, također iznesen po otvorenju izložbe te pozdravne riječi akademika Tonka Maroevića i Dubravka Jelčića. Znanstveni skup održavao se u prigodi obilježavanja dvadesete obljetnice rušenja crkve Pohoda Blažene Djevi-

ce Marije i ubojstava voćinskih stanovnika za vrijeme srpske agresije na Hrvatsku 1991. godine.

Prvi dio zbornika, Povijest, okuplja deset radova. Prvi rad Stanka Andrića naslovljen „Najraniji izvori o samostanu u Voćinu“ (str. 21.-32.) istražuje izvore s kraja 15. i ranoga 16. stoljeća koji se djelomično odnose na utemeljenje i djelovanje franjevačkoga samostana Blažene Djevice Marije u Voćinu. Tada je voćinska utvrda i vlastelinstvo bilo u rukama dviju kćeri Nikole Iločkoga, Eufrozine i Katarine, te je za njihova gospodarenja osnovan franjevački samostan. On je djelovao oko četiri desetljeća, zadnji put je bio aktivan 1535. godine. Autor se osvrće na dva najstarija primarna izvora koja se tiču osnivanja franjevačkoga samostana u Voćinu. Oba se čuvaju u mađarskim arhivima, dan je njihov opis i tumačenje u kontekstu vremena nastanka, a u prilogu dan je i prijepis jednog od izvora sa slikama.

Dražen Kušen priredio je tekst „Fragmenti arhivskoga gradiva Katoličke župe u Voćinu“ (str. 33.-45.) koji se tematski vezuje za spomenutu izložbu u čijem je pripremanju autor sudjelovao. Napominje se kako se najveći dio arhivskoga gradiva voćinske župe danas čuva u Biskupijskom arhivu u Požezi, dok su dijelovi uzeti za državne i matične službe. Dan je popis arhivskih kutija; knjige voćinske župe vođene su od 1887. godine i uglavnom se odnose na administrativno poslovanje u župi. Zaključuje se da treba učiniti i daljnje korake oko materijalne i intelektualne zaštite arhivskoga gradiva Katoličke župe u Voćinu, jer je ono značajan i vrijedan izvor i svjedo-

čanstvo o vremenu i prostoru u kojemu je nastajalo.

„Pozadina utemeljenja voćinskoga franjevačkog samostana“ (str. 46.-82.) mađarskoga povjesničara Szabolcsa Varge govori o okolnostima utemeljenja voćinskoga franjevačkoga samostana. Autor postavlja pitanje zašto su se franjevci potkraj 15. stoljeća nastanili u Voćinu. Pitanje je stavio u širi kontekst i utvrdio je da je na prostoru Križevačke županije uspon trgovišta kao što je Voćin te podizanje franjevačkih samostana uvelike ovisilo o velikaškoj vlji.

Beatrix F. Romhányi, također mađarska povjesničarka, autorica je članka „Angažman franjevaca u borbi protiv osmanske ekspanzije“ (str. 83.-94) u kojemu utvrđuje kako su franjevačke kuće u južnom dijelu Ugarskoga Kraljevstva dale svoj doprinos ugarskoj borbi protiv Osmanlija. Pri tome je pozornost posvetila topografiji i dinamici utemeljenja samostana i utvrdila da su se između 1400. i 1500. godine franjevački samostani dvostruko brže otvarali na spomenutom prostoru. Tako da je mađarska vikarija franjevaca opservanata bila najveća u Europi. Samostan u Voćinu sa svojih 16 franjevaca bio je među najvećima u Slavonskoj franjevačkoj kustodiji. Unatoč pokušajima da ustraju u ugroženom dijelu Kraljevstva, zbog stalnih turskih napada, njihov je otpor slomljen 1537. godine i franjevci su napuštali svoje samostane, vjerojatno su te iste godine i oni iz Voćina otišli, nakon 45 godina djelovanja.

Franjo Emanuel Hoško potpisuje rad „Voćin u doba Osmanlija i neposredno nakon oslobođenja“ (str. 95.-133.) gdje ocrta voćinske crkvene okolnosti od 16. do 18. stoljeća. Voćin je pao u turske ruke 1543. godine i stanovnici su najvećim dijelom napustili svoje prebivalište ili su prihvatili islam. Katolički pastoral na prostoru južnog dijela Ugarskoga Kraljevstva koji je potpao pod tur-

sku vlast organizirala je franjevačka Provincija Bosna Srebrna. U Slavoniji im je pastoralno središte bio samostan u Velikoj, a drugo važno središte od 17. stoljeća bio je samostan u Našicama. Prema popisima Zagrebačke biskupije voćinska župa obnovila se sredinom druge polovice 17. stoljeća. Ona je kao i neke druge župe proživjela biskupske antagonizme u Slavoniji oko granice između Bosansko-đakovačke i Zagrebačke biskupije koji su završili u drugoj polovici 17. stoljeća kada se franjevci povlače iz župa u samostane, a upravu na župama u središnjem dijelu Slavonije preuzima Zagrebačka biskupija.

Sljedeći rad Stjepana Razuma „Voćin u zapisnicima kanonskih pohoda (18. i 19. st.)“ (str. 134.-148.) tiče se kasnije-ga razdoblja, nakon oslobođenja Slavonije od Turaka. Izvori koji mnogo toga mogu reći o voćinskoj župi i mjestu jesu zapisnici kanonskih pohoda. Redovito se pohodila župa u Voćinu i tijekom svih pohoda sastavljani su zapisnici koji se danas čuvaju u Nadbiskupijskom arhivu u Zagrebu. Premda bi osvrtanje na cjeloviti sadržaj pojedinih zapisnika prelazio zadane okvire ovoga rada, autor se osvrnuo na strukturu tih zapisnika, okolnosti kanonskih pohoda i izdvojio činjenice koje je smatrao značajnim za voćinsku crkvenu povijest 18. i 19. stoljeća, od opsega i veličine graditeljske baštine, do određenih pojedinosti oko župnoga upravljanja.

Voćinska povijest 20. stoljeća obrađena je u radu Stjepana Kožula „Voćinska stradanja tijekom 2. svjetskog rata“ (str. 149.-188.) gdje autor prvotno navodi brojčane pokazatelje za razdoblje prije i poslije Drugoga svjetskoga rata koji potvrđuju da je broj žitelja voćinske župe bitno opao. Župa je 1936. godine imala oko 5000 žitelja, a 1948. godine nešto ispod 2000 vjernika, dok je broj 1953. godine još manji i župa ima svega 1400 katolika, pri čemu u tu brojku

valja uključiti i novopridošle naseljenike iz BiH. Rad se osvrće i na 12 izvornih izvješća koja su svjedočanstva o tome što se događalo na voćinskom području tijekom Drugoga svjetskoga rata. To su prije svega izvješća voćinskoga župnika i slatinskoga dekana, a obojicu su ubili partizani. Iz tih se izvješća slanih Nadbiskupiji u Zagrebu može iščitati kako je Voćin bio u žarištu sukoba, da je čas bio u rukama partizana, čas pod njemačko-ustaškom okupacijom. Stanovništvo se zbog stalnih borbi iselilo, jer su se vojske izmjenjivale, pljačkale su, razarale, palile te vršile nasilje nad narodom tijekom tih ratnih godina. Zato se poslijeratna slika Voćina uvelike promijenila, brojčano je opao broj Hrvata i katolika.

Ante Nazor s radom „Velikosrpska politika i pokušaj njezine realizacije početkom 1990-ih u Hrvatskoj (Kronologija novoga velikosrpskog projekta 1990-ih i njegovi ciljevi na primjeru Voćina)“ (str. 189.-204.) daje okvir za sljedeća dva teksta u zborniku koji se tiču novije povijesti Voćina, točnije stradanja voćinskoga stanovništva i uništavanja voćinske crkve 1991. godine. Nazor objašnjava kako se velikosrpski projekt počeo realizirati i kronološki prati ključne događaje oružane pobuna Srba u Hrvatskoj, kako se srpska agresija ostvarivala u suradnji s vodstvom JNA i izdvaja najvažnije odluke nove demokratski izabrane hrvatske vlasti te njezinu priprema za obranu Hrvatske.

Miroslav Gazda, autor knjige *Zločin za koji još nitko nije odgovarao* (Virovitica, 2011.), radom „Srpski zločini u voćinskom kraju 13. prosinca 1991. godine“ (str. 205.-210.) daje opis događaja, na temelju razgovora koje je proveo sa svjedocima i na osnovi ostalih svojih istraživanja, koji su se dogodili na voćinskom području od lipnja do prosinca 1991. godine. Motiviranje voćinskih Srba za protuhrvatsku pobunu i stvaranje etnički čistoga prostora tzv. SAO Zapad-

ne Slavonije u okviru Velike Srbije započelo je još sredinom 1990. godine. Sljedeće godine, u lipnju 1991. godine, Srbi su na području gdje su bili u većini utemeljili tzv. oslobodilačke jedinice teritorijalne obrane, a u Voćin su stigle četničke formacije iz Srbije. Na voćinskom području Srbi su pod oružje rasporedili više od 2000 ljudi i primili su 600 Šešeljevih četnika Belih orlova. Cestovne barikade i naoružanu stražu postavili su 19. kolovoza, a tada su započeli i s ubojstvima nedužnih civila, Hrvata iz Voćina. Provaljivali su u kuće Hrvata, maltretirali ih, a vrhunac je bio 13. prosinca 1991. godine kada su izvršili masakr nad hrvatskim civilima u Humu i Voćinu. Ubacivali su bombe u kuće i palili ih, žrtve su strijeljali, klali i tijela palili. Do kraja toga dana trebali su se povući prema Okučanima za Banja Luku, kako bi pred svijetom inscenirali tzv. egzodus srpskoga naroda. U rano jutro, 14. prosinca, strašna eksplozija razorila je crkvu u Voćinu. Dan nakon eksplozije u Voćin je ušla hrvatska vojska s međunarodnim predstavnicima i zatekla tijela ubijenih žrtava. Za izvršene zločine pokrenut je optužni postupak protiv 71 poznatoga počinitelja, ali je na zatvorsku kaznu do sada osuđen samo jedan počinitelj zločina.

Svećenik voćinske župe Nikola Sanjković svojim tekstom „Župa Voćin za ratnih stradanja 1991. godine“ (str. 211.-234.) predstavlja vlastito svjedočanstvo o događajima iz godine 1991. Njegov tekst iscrpan je prikaz svih važnijih događaja oko pobune Srba u Voćinu, načina kako su provodili teror nad lokalnim hrvatskim stanovništvom i inscenirali navodne ustaške napade, kako su samog svećenika učestalo maltretirali i kako je uspio pobjeći u neokupiranu Slatinu. Svećenik je dao i popis 50 svojih župljana i sumještana koji su bili ubijeni, masakrirani, spaljeni i odvedeni u nepoznato, naveo je podatke o tome gdje su ubijeni, gdje su pronađeni ostatci i pone-

što o njihovom porijeklu. Budući da je dan nakon srpskog pokolja 13. prosinca u Voćin ušla hrvatska vojska i europski promatrači, mogli su posvjedočiti zločine i tijela prevesti tako da se o svakoj žrtvi pokolja sastavio zapisnik, što nije bio uvijek slučaj s hrvatskim žrtvama na drugim okupiranim dijelovima Hrvatske.

Drugu cjelinu zbornika, Arheologija i graditeljstvo, otvara rad akademika Željka Tomičića „Prinos arheologije obnovi crkve Gospe Voćinske“ (str. 237.-255.). Autor govori o arheološkim istraživanjima koja su provedena na prostoru porušene voćinske crkve, a ona su se izvodila u više navrata. Naime, za obnovu crkve potrebna je bila i arheološka obrada prostora jer bilo je važno uočiti i upoznati se s kulturno-povijesnom i umjetničkom slojevitosti toga prostora. Autor navodi što je otkriveno, koji su dragocjeni predmeti sve pronađeni i piše o pojedinim razinama crkvenoga poda. Sve to omogućilo je arhitektima jasniji uvid u izgled i površinu cijeloga srednjovjekovnoga samostanskoga kompleksa uz crkvu, a te spoznaje upotrijebili su prilikom obnove crkvenoga objekta.

O povijesti građevine, koja se tijekom stoljeća mijenjala, piše Diana Vukičević-Samaržija u tekstu „Crkva Majke Božje u Voćinu i kasna gotika u Slavoniji“ (str. 256.-263.). Crkva i samostan građeni su krajem 15. stoljeća, zatim je uslijedila barokna obnova koja je održala njezinu srednjovjekovnu formu. Tijekom Drugoga svjetskoga rata crkva je bila bombardirana i ostala je bez krova. Do 1970-ih stajali su samo zidovi, a tada je započela njezina obnova i po završetku obnove bila je posvećena 1984. godine, da bi ponovno crkva i ostatci samostana bili uništeni 1991. godine. Autorica daje opis crkve i izdvaja njezina gotička obilježja, uspoređuje građevinu sa sličnima koje nastaju u Slavoniji. Samostanske crkve su se većim dijelom sačuvala, dok su samostani uglavnom propali, a u Vo-

ćinu se tijekom arheoloških istraživanja moglo utvrditi neke dijelove samostana. Njezina srednjovjekovna obilježja mogu se analizirati na temelju starih fotografija i kamenarskih pojedinosti. Autorica povezuje voćinsku crkvu s iločkom budući da su obje nastale pod sponzorstvom obitelji Iločki. Premda je bila duljine 35 metara, prema zapisu vizitatora iz 18. stoljeća, ona je ostavljala dojam monumentalnosti, što i danas čini.

Važna dionica voćinske povijest jest obnova voćinske crkve koja je započela 1996. godine. Prema odlukama Ministarstva kulture RH crkvu je trebalo obnoviti u izvornome obliku i u autohtonome materijalu. Poslove obnove crkve svojim radom „Rekonstrukcija crkve u Voćinu“ (str. 264.-278.) predstavio je glavni arhitekt na tome zadatku Boris Vučić Šneperger. Da bi se postigao takav složeni projekt, kombinirale su se različite metode. Prvotna je namjera bila da se u rekonstrukciju ugrade dijelovi građevine koji su ostali i bili uokolo razasuti. Pristupilo se prvo sortiranju i evidentiranju rasutoga kamenoga materijala. Neposredni zahvati obnove započeli su 1996. godine i pristupilo se istraživanju arhivske građe i sačuvane dokumentacije. Polazište su bili sačuvani nacrti voćinske crkve koji su nastajali tijekom 20. stoljeća. Oni nisu bili dovoljno detaljni da bi poslužili kao osnova za izradu izvedbenih nacrti, nedostajalo je i arhitektonskih snimaka, primjerice monumentalnoga ulaznoga portala zbog kojih je voćinska crkva ubrojena među najreprezentativnije primjere gotičke umjetnosti u Slavoniji. Tijekom rada na projektu izvođeni su i arheološki radovi u unutrašnjosti crkve. Moralo se odustati od ideje da se u gradnju unese sačuvano kamenje jer se pokazalo da nije primjereno, odnosno dovoljno očuvano. Jedan od najzahtjevnijih poslova bio je rekonstruiranje profilirane kamene plastike, jer je trebalo poznavati metode i načine projektiranja gotičkih građevina.

Velika nepoznanica i projektantski izazov bila je arhitektura gotičkih portala na sjevernoj strani crkve, a prilikom rada na obnovi pronađeni su i stariji slojevi crkve. Najsloženiji zadatak bio je rekonstruirati svodove u svetištu i kapelama jer je o prethodnom stanju toga dijela crkve bilo malo podataka. Autor navodi i imena projektanata pojedinih dionica obnove i napominje kako su priprema i organiziranje gradilišta započeli 2002. godine, a radovi su završili 2011. godine.

Treća cjelina, Sakralna baština, uključuje četiri rada koji skreću pozornost na umjetničke vrijednosti voćinskoga svetišta. Prvi članak Mirjane Repanić-Braun „Slika Gospe Voćinske“ (str. 281.-286.) govori o kasnobaroknoj slici Gospe Voćinske koja je 2011. godine nakon sedamdesetljetnog izbivanja našla svoje stalno mjesto u bočnoj kapeli obnovljene gotičke crkve u Voćinu. Ikonografski je slika povezana s aljmaškom Majkom od Utočišta, kipom načinjenim 1697. godine u Osijeku, a koji je stradao u požaru 1846. godine. Pored slike, voćinska crkva dobila je 1748. godine i kip koji je puno značio za vjerski život toga kraja, ali nije se sačuvao tijekom kasnijih stoljeća. Slika Gospe Voćinske sačuvala se i onda je rađena po uzoru na grafiku bečkoga bakroresca Franza Leopolda Schmitnera iz 1739. godine. Riječ je o prikazu aljmaške Majke od Utočišta, a koju je nepoznati autor voćinske slike morao pronaći reproduciranu u knjizi Antuna Kanižlića.

Jelena Ivoš predstavlja „Staro liturgijsko ruho svetišta Gospe Voćinske“ (str. 287.-291.) koje je malobrojno zato što je većina uništena 1991. godine prilikom miniranja i rušenja crkve. Autorica detaljno analizira četiri procesijske haljinice za kip Majke Božje iz voćinske crkve, misnicu i dvije identične dalmatike, opisuje ih i utvrđuje njihovu namjenu. Svi ti predmeti potječu iz 18. i 19. stoljeća i čuvali su se u Dijecezanskom

muzeju u Zagrebu, a do danas su vraćeni u Voćin.

„Drvo zaglavno - kiparska dionica Šime Vulasa u Voćinu“ (str. 292.-294.) Željke Čorak kratak je osvrt na angažman kipara Šime Vulasa čije skulpture su smještene u obnovljenoj voćinskoj crkvi. On je izradio veliko raspelo koje je svojim sadržajem usklađeno s mukom crkve, te mu je zadaća bila oblikovati glavni oltar, ambon, tabernakul, sjedalo i četrnaest uskrsnih svijećnjaka. Detaljnije je o unutrašnjem prostoru crkve, odnosno njezinom opremanju iznijela Ivana Reberski radom „Suvremeni umjetnici u obnovljenome voćinskom svetištu“ (str. 295.-309.). Angažirani su suvremeni sakralni umjetnici: slikari Ive Dulčić, Ljubo Ivančić i Josip Biffel te kipari Šime Vulas, Josip Poljan i Hrvoje Ljubić. Autorica se osvrće na njihove radove, objašnjava gdje je što u crkvenom prostoru i napominje kako je crkva Gospe Voćinske postala uzorna točka glede visokih standarda oko opremanja crkve. Slikovnim prilogima dodatno se približuju njihova dostignuća.

Četvrta cjelina naslovljena je Marijansko svetište i u tome dijelu su dva rada. Sanja Cvetnić s radom „Marijansko svetište u Voćinu“ (str. 313.-329.) istražuje početke Marijanske povijesti u Voćinu i povijest hodočašćenja. Pod snažnim valom rekatolizacije koji se javlja u Slavoniji krajem 17. i tijekom 18. stoljeća, posebno se isticalo čašćenje Marije. Od sredine 18. stoljeća u voćinskoj župi je zabilježeno posebno čašćenje Marije kada je ondašnji župnik naručio kip Bogorodice s djetetom oko 1748. godine. Izrazito čašćena slika Gospe Voćinske nastala je nakon 1759. godine po uzoru na bakrorez iz mariološke knjige požeškoga isusovca Antuna Kanižlića. Današnji oblik hodočasničkih susreta s Marijom u Voćinu započeo je 1885. godine kada je nabavljen novi kip Gospe Lurdske. Voćin je jedno od prvih mjesta

u Hrvatskoj gdje se javno časte kipovi Gospe Lurdske, a prvi vjernici krenuli su pješice Gospi u Voćin 1885. godine. Broj hodočasnika iz godine u godinu je rastao, već u međuratnom razdoblju bilježe se tisuće hodočasnika. Tijekom dva desetljeća kada se u crkvi nisu odražavale mise (1944.-1963.), kip Gospe bio je u Slatini. Na inicijativu predratnoga i novoga župnika, hodočašća su ponovno oživjela 1963. godine. Obnovljenu hodočasničku crkvu Pohoda Blažene Djevice Marije posvetio je zagrebački nadbiskup Franjo Kuharić 1984. godine. Sada je crkva proglašena biskupijskim svetištem i tri puta godišnje je mjesto okupljanja vjernika, u mjesecu svibnju, 21. kolovoza i na blagdan Male Gospe.

Josip Krpeljević s kraćim radom „Hodočašće osnovnoškolaca u Voćin (1971.-2011.)“ (str. 330.-335.) predstavlja jedinstveni hodočasnički fenomen i stavlja ga u širi hodočasnički kontekst. Idejni začetnik hodočašća osnovnoškolaca bio je voćinski svećenik Franjo Bosnar i od 1971. godine može se pratiti dolazak djece hodočasnika u Voćin. Tijekom petogodišnjega razdoblja (1991.-1996.) kada je Voćin bio pod srpskom okupacijom, hodočašća se nisu održavala, a novi razvoj i zamah dogodio se poslije osnutka Požeške biskupije 1997. godine. Ono se održava prve subote u mjesecu svibnju i uzdignuto je na biskupijsku razinu.

Zbornik je opremljen Imenskim kazalom i svi radovi imaju sažetke na hrvatskom i engleskom jeziku. Riječ je o prigodno nastalom zborniku kojim se još jednom osvijetlila voćinska povijest, povijest nastanka crkve i samostana, povijest razaranja i stradanja toga prostora kao i povijest njegove obnove. Mnogo se još može istraživati o voćinskoj crkvi, svetištu, hodočašćenju, o njezinoj umjetničkoj baštini i njezinoj povijesti, a ovaj zbornik daje na jednome mjestu zaokruženu sliku svih važnih događaja, povije-

snih procesa i pojava vezanih za Voćin. Dobar je putokaz za daljnje moguće načine istraživanja drugih slavonskih hodočasničkih svetišta, primjerice svetišta u Kloštru i Pleternici.

Maja Crnjac

Darko VITEK i Milan VRBANUS: *Naselja papučkog kraja u 18. stoljeću* (Osijek: Moja knjiga, 2012.). 341 str.

Knjiga *Naselja papučkog kraja u 18. stoljeću* posebno je dragocjeno djelo koje predstavlja golemi iskorak u hrvatskoj historiografiji, i to posebice zato jer potpuno izlazi iz okvira tradicionalne historiografije. Naime, autori Darko Vitek i Milan Vrbanus nisu odrednice svojih istraživanja usmjerili samo na društveno gledište prošlosti i političko-administrativne granice, nego su se uvelike znanstveno pozabavili prirodnom cjelovitošću jednog područja, tj. papučkoga kraja u navedenom stoljeću. Uspješno su uspjeli, u smjernici novih historiografskih tendencija, tj. nove historiografske discipline: *enviromental history*, povezati prirodno gledište ljudske uvjetovanosti u prošlosti te ispreplesti društvena zbivanja s utjecajem prirodnog okoliša. Autori su, iako nisu geografi, uspjeli kao vrsni povjesničari i istraživači 18. stoljeća u središte svoga zanimanja i istraživanja staviti prirodu i njezine promjene te u okvirima povijesti okoliša, tj. ekohistorije, jasno i stručno interpretirati odnos i značenje ljudi za te prirodne mijene tijekom prošlosti. U cjelini promatrajući ovu knjigu, Vitek i Vrbanus su uspjeli sagledati, opisati i istaknuti određene povijesne procese i osobitost življenja goto-

vo u svim segmentima života papučkoga kraja u 18. stoljeću poštujući tradicionalno razumijevanje povijesne znanosti i njezina predmeta istraživanja.

Knjigu je objavila Moja knjiga d. o. o. iz Osijeka u sklopu Biblioteke POVIJEST II. Urednik je prof. dr. sc. Damir Matanović, a recenzenti prof. dr. sc. Mijo Korade i doc. dr. sc. Ivana Jukić. Lektorica je dr. sc. Ivana Kurtović Budja.

Autori su knjigu podijelili na 4 glavne cjeline koje imaju odjeljke sadržajno vezane za svako poglavlje. Tako su autori *Uvod* (7-9), u kojem su ukratko opisali smjernice svojih istraživanja, podijelili na dva uvodna odjeljka „Papuk i naselja papučkog kraja“ (9-13) i „Osvrt na literaturu o papučkom kraju“ (14-17) te naveli autore koji su se bavili i danas se bave navedenim krajem u zadanom vremenu i opisali njihove knjige i članke objavljene tijekom 20. i 21. stoljeća.

U drugom poglavlju, koje su autori nazvali *Na povijesnoj pozornici* (19), vrlo kratko je naznačeno o čemu će biti riječ u toj cjelini koju su podijelili na četiri odjeljka od kojih svaki za sebe svojim naslovom te opširnim opisom čitatelja uvodi u društveno-političke i gospodarske (ne)prilike slavonskog područja, kojem pripada i papučki kraj, nakon izгона stoljetne i pol vladavine Turaka Osmanlija te s novonastalim stanjem nakon uspostave vlasti Habsburške Monarhije u Slavoniji i Srijemu. Tu su odjeljci „Prekretnica krajem 17. stoljeća“ (19-23), „Novi ustroj“ (23-26), „Vlastelinstva – novo lice Slavonije“ (26-30) i „Razdoblje promjena“ (30-37).

Potom slijedi poglavlje *Naselja papučkoga kraja* (39-54) u kojem su se pozabavili smještajem naselja/mjesta navedenoga kraja te pojedinačno kroz opširne opise tih mjesta istaknuli njihovo značenje od kraja 17. te u 18. stoljeću glede vjerskog, gospodarskog i inog života. Potom slijedi odjeljak „Stanov-

ništvo“ (54-104) u kojem su autori prema komorskim popisima stanovništva (1701., 1702., 1719. – 1722., 1736.), desetinskim popisima (1705., 1709., 1714. i 1718.) te pregledom broja stanovništva i naselja prema kanonskim vizitacijama (1769., 1780. i 1783.) izradili, za navedena naselja papučkoga kraja, tablice i grafikone sa sumarnim pregledima stanovnika, broja stanovnika, broja osoba u kućanstvima po pojedinim naseljima te dali cjelovit prikaz kretanja broja stanovnika papučkoga kraja. Pri tome su analizom, tumačenjem i usporedbama došli do vrlo vrijednih zaključaka koje su iznijeli u opširnom popratnom tekstu. U odjeljku „Između vlastelinstava“ (105-110) autori navedeni mikroprostor cjelokupnog papučkoga područja stavljaju u okvire postojećih vlastelinstava toga kraja (Kutjevačko vlastelinstvo, Kaptolsko vlastelinstvo, Veličko vlastelinstvo, Voćinsko vlastelinstvo, Stražemansko vlastelinstvo, Orahovačko-feričanačko vlastelinstvo) naznačivši tako uzrok razlika u razvoju pojedinih dijelova papučkoga područja, što je bilo uvjetovano baš tom upravno-političkom razdrobljenošću.

Četvrto poglavlje je najopširnije; autori su ga naslovili *Gospodarstvo papučkog kraja* i dali mu veliko značenje jer, kako su napisali, „... Gospodarstvo određenog područja možda je najbolji pokazatelj odnosa okoline i života stanovništva, ono nam najpreciznije ocrta kvalitetu života na jednom području, kao i njegove razvojne mogućnosti.“ O tome govore i odjeljci koji slijede: „Preduvjeti za gospodarski razvoj“ (111), „Društveni preduvjeti“ (111-118), „Prirodni preduvjeti“ (119-126), „Demografski preduvjeti“ (127-142), „Poljoprivreda“ (142-143), „Ratarstvo“ (143-145), „Veličina posjeda“ (145-152); Veličina obrađenih oranica“ (152-167), „Udio obrađenih oranica“ (168-177), „Ratarske kulture“ (177-178), „Pšenica“ (179-201), „Raž“ (202-210), „Zob“ (210-217), „Ječam“

(217-223), „Ostale ratarske kulture“ (223-231), „Stočarstvo“ (232), „Veličina obrađenih livada“ (232-236), „Konjogojstvo“ (237-246), „Govedarstvo“ (246-265), „Ovčarstvo i kozarstvo“ (265-278), „Svinjogojstvo“ (279-288), „Pčelarstvo“ (289-300), „Vinogradarstvo i voćarstvo“ (300), „Vinogradarstvo“ (300-314), „Voćarstvo“ (314-317), „Obrt i trgovina“ (317-318), „Obrt“ (318-322), „Trgovina“ (322-328), „Manufakturne i ostale proizvodne djelatnosti“ (328-329).

Knjigu su autori završili kratkim zaključnim poglavljem (331-332) i poentirali rečenicom: „... lako ćemo doći do zaključka da je najveća slavonska planina doslovno i metaforički nadvisila svoju okolinu i bacila sjenu na mala i siromašna naselja papučkoga kraja.“

Na samom kraju slijedi opširan popis izvora i citirane literature.

Zlata Živaković-Kerže

Ivan ARMANDA: *Istaknuti hrvatski dominikanci*, I. knj. (Zagreb: HKD sv. Jeronima, 2012.). 276 str.

Knjiga „Istaknuti hrvatski dominikanci“ predstavlja zbirku biografija trinaestorice hrvatskih dominikanaca rođenih u 19. stoljeću koji su svojim radom dali velik doprinos djelovanju dominikanaca u Hrvatskoj, ali i doprinos razvoju hrvatske kulture i društvenog razvitka. Dominikanci portretirani u ovoj knjizi jesu: Anđeo Bojanić (1828.-1889.), Alojzije Matijaca (1832.-1890.), Jordan Zaninović (1840.-1917.), Anđeo Marija Miškov (1848.-1922.), Anđeo Šoljan (1865.-1907.), Ambroz Bačić (1867.-1931.), Markolin Padovan (1884.-1949.)

Inocent M. Bojanić (1890.-1980.), Vjekoslav Matijaca (1892.-1955.), Jordan Viculin (1893.-1944.), Antonin Zaninović (1879.-1973.), Josip Karninčić (1897.-1983.) te Hijacint Bošković (1900.-1947.). Radi se o trinaestorici dalmatinskih dominikanaca koji su u životu dominikanskog reda i Katoličke crkve u Hrvatskoj ostavili snažan trag. Neki od njih dosegli su i biskupske položaje, a drugi su na raznim poljima djelovali kako u crkvenom tako u svjetovnom životu. Većinu biografija sakupljenih u ovoj knjizi autor je objavio već prije kao posebne tekstove, najviše u časopisu *Marulić* u razdoblju od 2005. do 2010. godine te jednu biografiju u *Godišnjaku grada Korčule* 2007. godine, a biografija o Ambrozu Bačiću je prvi puta tiskana.

Autor svakog od ovih istaknutih dominikanaca prati od rođenja do smrti. U biografijama navodi najvažnije stepenice njihovog života: školovanje, službe, mjesta u kojima su djelovali i mjesto smrti, s naglaskom na njihovim najznačajnijim djelima i aktivnostima. Takva vrsta biografskog prikaza posebice je korisna za povijest crkvenih redova, što pokazuje i ova knjiga. Naime, crkveni redovi u hrvatskoj povijesti već stoljećima predstavljaju institucije koje su bile centri snažnog prosvjetnog, kulturnog i znanstvenog djelovanja. U tome djelovanju sudjelovali su brojni redovnici, ali rad mnogih od njih nije valoriziran. Bez ovakvog tipa kratkog biografskog prikaza mnogi bi redovnici pali u zaborav premda su tijekom svoga života dali značajan prinos radu nekih institucija kao što su gimnazije i bogoslovije ili su na drugi način aktivno sudjelovali u društvenom životu.

Za povijest Slavonije, Srijema i Baranje posebno je zanimljiva povezanost spomenutih dalmatinskih dominikanaca sa đakovačkim biskupom Josipom Jurjem Strossmayerom. Iz tih kontakata vidljivo je da je Strossmayer s dalmatinskim

dominikancima održavao stalne veze koje su afirmativno djelovale i na crkvene i na kulturno-nacionalne prilike. Tako, primjerice, Armanda navodi da je biskup Strossmayer odao poštovanje Alojziju Matajici imenovavši ga konzistorijalnim savjetnikom, a Jordana Zaninovića imenovao je predsjednikom Duhovnog stola u svojoj biskupiji. Među spomenutim dalmatinskim dominikancima Strossmayer je najviše surađivao s Anđelom Miškovom. Armando prikazuje da je Miškov sa Strossmayerom bio pravi prijatelj i njegov veliki štovatelj. Strossmayer je, jednako tako, cijenio Miškova koji je na njegov poziv nekoliko puta djelovao kao pučki misionar u Slavoniji i Srijemu. Fascinantni su brojevi podaci koje o tome donosi Armando. Prema njemu, Miškov je zajedno sa svojom redovničkom subračom Jerkom Vlahovićem i Antoninom Pisturićem u Đakovačkoj biskupiji održao preko sto pučkih misija, što dokazuje značajnu prisutnost dalmatinskih dominikanaca u Slavoniji krajem 19. stoljeća – historiografsku činjenicu koja je, vjerujem, slabo poznata. Veliko prijateljstvo između Strossmayera i Miškova vidljivo je i iz činjenice da je đakovački biskup Miškova imenovao i savjetnikom za svoju biskupiju. To je prijateljstvo bilo tako duboko i iskreno da je đakovački biskup želio dominikancima u Đakovu sagraditi samostan. Nažalost, to se nije ostvarilo.

Knjiga Ivana Armanda „Istaknuti hrvatski dominikanci“ važan je prilog istraživanju hrvatske crkvene povijesti, posebice povijesti djelovanja dominikanaca u Hrvatskoj. Biografije trinaestorice dalmatinskih dominikanaca otkrivaju život i djelovanje Dalmatinske dominikanske provincije u 19. stoljeću, ponajviše njihovu angažiranost u tadašnjem kulturnom i prosvjetnom životu Dalmacije. Nesumnjivo je da su na temelju prikazanog u ovoj knjizi dominikanci tada u Dalmaciji imali važnu ulogu, ali Arman-

dova knjiga ima važnost i za povijest kontinentalne Hrvatske, posebice Slavonije i Srijema. Naime, veze i suradnja dalmatinskih dominikanaca sa Slavonijom pokazuju da je i u teškim vremenima Austro-ugarske nagodbe, koja je Dalmaciju administrativno držala odvojenom od Hrvatske i Slavonije, Katolička crkva igrala važnu ulogu u povezivanju kontinentalne i mediteranske Hrvatske. Armandoovo pisanje posebice je ukazalo na važnost povezanosti dalmatinskih dominikanaca s biskupom Strossmayerom. Ta je suradnja očigledno bila bogata i vjerujem da će ova knjiga biti poticaj za buduća istraživanja ove važne povijesne teme.

Robert Skenderović

Budislav BUDISAVLJEVIĆ
PRIJEDORSKI: *Memoari. Pomenci iz moga života*, prir. Željko Karaula (Bjelovar: Tiskara Horvat d. o. o., 2012.). 244 str.

Grof Dragutin Khuen-Héderváry obnašao je čast hrvatskoga bana dugih dvadeset godina (1883.–1903.) i tijekom toga perioda njegov je položaj uglavnom bio nedodirljiv. Pored neupitne podrške kralja Franje Josipa, sigurnost svoje vladavine mogao je zahvaliti pokornoj Narodnoj stranci te činovničkomu aparatu koji je podjednako lojalno služio njegovim ciljevima (drugoga izbora, dakako, nisu ni imali). Taj činovnički aparat je napose ozloglašen, no do danas nije bio predmetom ozbiljnijih znanstvenih istraživanja, bilo da je riječ o njemu kao cjelini, bilo da je riječ o istaknutim pojedincima iz njegovih redova. Uz rijetke izuzetke kao što je, primjerice, Izidor Kršnjavi, biografije tih Khuenovih ljudi (odjelnih

predstojnika, velikih župana, kotarskih predstojnika...) ostaju i dalje neistražene, premda ne može biti mjesta sumnji da bez sustavnijih istraživanja u tom pravcu ne može biti niti pouzdane slike o ukupnoj vladavini (još uvijek) kontroverznoga bana. Ono što bi trebalo biti izvan svake dvojbe jest to da se u Khuenovu činovništvu ne smije gledati monolitnu cjelinu koja bi se sastojala od velikog broja pojedinaca sličnih životnih putova i političkih pogleda, jer barem su *Zapisci* Izidora Kršnjavoga, ako ništa drugo, razotkrili kakve su sve razlike i opreke postojale među članovima Narodne stranke i širega kruga njezinih pristaša.

Među višim upravnim činovnicima iz toga razdoblja lako je uočiti veći broj jakih i zanimljivih osobnosti koje nika-ko ne bismo mogli uklopiti u stereotipnu sliku khuenovskoga *mameluka* koji nema vlastitog stava ni inicijative, a kao ponajbolji primjer u tom smislu nameće se književnik i političar Budislav (Bude) Budisavljević Prijedorski (Bjelopolje kraj Korenice, 29. VII. 1843. – Zagreb, 22. I. 1919.). Odvjetak znamenite srpske ličke obitelji, Budisavljević je, kao i mnogi njegovi rođaci, karijeru započeo kao krajiški časnik, a potom ju nastavio kao upravni činovnik. I djelomično upoznavanje s Budisavljevićevom biografijom dostatno je za stjecanje čvrstog dojma kako njegov život i djelovanje izmiču svakomu pokušaju ukalupljivanja u neke prethodno stvorene šablone.

Značajan uspon u karijeri dogodio mu se 1875. kada je kao najmlađi podžupan postavljen na čelo Rumske podžupanije (1875.–1881.). Potom je bio upravitelj Požeške županije (1881.–1884.), a nakon toga obnašao i dužnost velikoga župana u čak trima županijama: Bjelovarsko-križevačkoj (1884.–1889.), zavičajnoj Ličko-krbavskoj (1889.–1901.) te Zagrebačkoj (1901.–1905.). U mirovinu je nakon 42-godišnjega službovanja pošao 1905. godine, i to je kao jedan od ri-

jetkih učinio po vlastitoj volji i na vlastiti zahtjev. Kao upravitelj, bio je iznimno sposoban te vrlo strog, no usprkos tome bio je intimno uvažavan i od svojih političkih protivnika. U nacionalnom se pogledu, kao i mnogi lički pravoslavci njegova naraštaja, isprva osjećao i izjašnjavao Hrvatima, a s Hrvatima je najprije i drugovao (Fran Kurelac, Lavoslav Vukelić, Ivan Trnski, August Šenoa, Vladimir Mažuranić...). Kasnije, s jačanjem hrvatske i srpske nacionalne ideje i posljedičnim sve dubljim jazom između njih, Budisavljević počinje snažnije osjećati svoje srpske korijene: tek u prvoj polovici sedamdesetih godina ga je, prema vlastitom osvjeđenju, po prvi put “oblaznula jača zraka srpske svijesti, razigrala, zaniijela prelijepa srpska pjesma i jedri odisaj čistog srpskog duha”. Njegovo srpstvo, međutim, nikada nije bilo isključivo i agresivno te nikada nije dovelo u sumnju ljubav prema hrvatskoj domovini. Mnoga prijateljstva sklopljena u mladim danima potrajala su mu čitavoga života, uključujući i ona s istaknutim pravašima kakvi su bili dr. Ivan Banjavčić i dr. Ivan Ružić. U književnim djelima, ali i u privatnom životu, karakterizirao ga je istančan humor i sklonost šali. U novinstvu i drugim pisanim izvorima sačuvan je njegov lik kao otvorene i susretljive osobe, pa su ga i oporbenjaci pamtili kao “slatkoga Budu”, a stari “obzoraš” Josip Pasarić ga u predgovoru zbirke pripovjedaka *S ličke grude* (1913.) naziva “divnim umiljatnikom”.

Nakon umirovljenja (1905.), odnosno nakon potpunog povlačenja iz aktivne politike (1906., s porazom Narodne stranke), Budisavljević je zagrebačke umirovljeničke dane kratko pisanjem, no ne više toliko beletrističkih tekstova, koliko tekstova memoarskog karaktera u kojima je zapisao svoja sjećanja na pojedine drage suvremenike (Lavoslav Vukelić, Fran Kurelac, August Šenoa, Nikanor Grujić, Ivan Vončina, Jovan Jovano-

vić Zmaj...). Dio tih tekstova, zajedno s nekim drugim svojim starijim tekstovima nekrološke naravi, objedinio je 1918. godine unutar korica knjige jednostavno naslovljene *Iz mojih uspomena*.

Krajem Prvoga svjetskog rata napisao je također i razmjerno iscrpne memoare koje je naslovio *Pomenci iz moga života*. Nije poznato je li Budisavljević namjeravao i objelodaniti taj rukopis, no sve i da jest, takvu je mogućnost prekinula smrt u siječnju 1919. godine. Nakon njegove smrti rukopis je čuvan u obiteljskom posjedu, da bi ga naposljetku 1963. godine Jugoslavenskoj (Hrvatskoj) akademiji znanosti i umjetnosti darovao sin, također poznati političar dr. Srđan Budisavljević.

Pohranjeni u Akademiji, Budisavljevići *Pomenci* su dosad bili gotovo posve zanemareni od strane povjesničara, da bi ih prošle, 2012. godine, povjesničar Željko Karaula priredio za tisak i pod naslovom *Memoari: "Pomenci iz moga života"* objavio ih u nakladi bjelovarske Tiskare Horvat d. o. o. Priređivač je rukopis također opremio i popratnim kritičkim aparatom. *Pomencima*, koji čine glavninu knjige, priređivač je pridodao i Budisavljevićevu "Avtobiografiju", objavlvenu u *Brankovu kolu* 1911. godine, te dvadeset i pet Budisavljevićevih pisama (po jedno Marku Czerlienu, Josipu Eugenu Tomiću i Ivanu Mažuraniću, dva Ivanu Vončini, po tri Milanu Grloviću i Augustu Šenoj, pet Vatroslavu Jagiću te devet Vladimiru Mažuraniću). Pored toga osnovnog dijela, knjiga također sadrži "Predgovor" (7.-46.) u kojemu je pružen presjek kroz Budisavljevićev život i rad, zatim "Selektivni popis književnih radova Budislava Budisavljevića" (47.-50.) i "Pogovor priređivača" (51.-52.), a na samom kraju je priloženo i "Kazalo osoba" (240.-243.). Uzgred valja napomenuti da je isti priređivač jedan dio *Pomenaka*, onaj koji se odnosi na godine službe u bjelovarskom kraju, pret-

hodno već objavio u dva navrata (*Podravina*, VIII/2009, br. 16; *Studije iz povijesti Bjelovara*, Bjelovar 2010.).

Objavljivanje Budisavljevićevih uspomena predstavlja hvalevrijedan potez budući da je sada široj javnosti približen neprocjenjivo vrijedan izvor za bolje razumijevanje političkih odnosa u vrijeme Khuenova banovanja, ali i u nešto širem vremenskom okviru. Uz Kršnjavijeve memoare, *Pomenci* u prvom redu nude uvid u složene odnose unutar Narodne stranke, s tim da se teško ojeti dojmu da je Budisavljevićev pogled donekle objektivniji i umjereniji te manje usredotočen na uzdizanje vlastitih zasluga.

Pomenci se sastoje od devet kronološki složenih poglavlja: "Porijeklo plemena Budisavljevića i moje djetinjstvo", "Učitelji u pučkoj školi i gimnaziji Senjskoj", "Školovanje u Rijeci i Beču", "Povratak u Hrvatsku krajinu", "U donjem Srijemu", "U Požezi", "U Bjelovaru", "Povratak u Liku" te "U Zagrebu". Najvažnijima bismo mogli ocijeniti posljednja četiri poglavlja, odnosno ona koja se odnose na razdoblje kada je Budisavljević obnašao najviše upravne dužnosti (1875.-1906.). Ono što u prvom redu obilježava njegovo službovanje tijekom tih triju desetljeća, a potom dominira i u njegovim sjećanjima, jesu teško narušeni hrvatsko-srpski odnosi. Budisavljević se u svojim sjećanjima predstavlja kao uvjereni zagovornik hrvatsko-srpske sloge koji je koristio svoj položaj kako bi pridonio ublažavanju nacionalnih podjela. Pri tome nije imao osobito mnogo uspjeha, što najbolje potvrđuje činjenica da je i Srijem 1881. godine i Liku 1905. godine napustio svojevoljno, posve razočaran "vječitim plemenskim trvenjem". Položaj podžupana u Rumi neizdrživim mu je ponajprije učinila novosadska *Zastava* koja mu je, između ostaloga, zamjerala to što je provodio tobože protusrpski školski zakon iz 1874., odnosno što je "pokomunatio, pohrvatio škole".

Kasnije se, pak, našao u žrvnju između “frankovačkoga” *Hrvatskog prava* i *Srbobrana* koji je, kako sâm Budisavljević kaže, u duhu “hipersrpstva” uređivao Pavle Jovanović: “Tako je rasla novinarska dreka s jedne strane da sam posrbio Liku, a s druge strane da sam sve samo ne Srbini proćaja” (183.)

Što zbog važnih događaja i procesa u kojima je autor aktivno sudjelovao, što zbog činjenice da su potekli iz pera talentiranoga književnika, *Pomenci* predstavljaju vrlo zanimljivo i lako čitljivo štivo. Na njihovim stranicama susrećemo čitavu galeriju Budisavljevićevih suvremenika o kojima on nudi niz vrijednih opažanja, a pritom se, dakako, našlo mjesta i za Dragutina Khuen-Héderváryja kojega Budisavljević na jednom mjestu naziva i “glavnim likom”. Khuen je odmah po svom dolasku na bansku stolicu prepoznao Budisavljevićeve sposobnosti te ga unaprijedio u službi, povjerivši mu dužnost velikoga župana Bjelovarsko-križevačke županije. Zbog Budisavljevićeve izmještenosti iz Zagreba nikada nisu došli u prigodu uspostaviti prisniji odnos, no uvijek su dobro surađivali i međusobno se uvažavali. Budisavljević ne idealizira Khuena, pristupa mu s kritičkim odmakom, no ipak mu vrednuje zasluge, sposobnosti, inteligenciju i korektno ophođenje. Prema Khuenu je blagonaklon tim prije što je o njegovim nasljednicima na banskoj stolici mislio sve najgore: za Teodora Pejačevića kaže da je bio “plitkouman, a sujetan velikaš”, Pavao Rauch mu je “bijesan pakošljiv lik”, Nikola Tomašić “povodljiv bezdušni silnik”, a Slavko Čuvaj “lopov, lažac, varalica, tatina” (212.). Na žalost, te i nekoliko sličnih jezgrovitih opaski sve su što je Budisavljević u sjećanjima izrekao o razvoju hrvatskih političkih prilika nakon svoga umirovljenja.

Načelnoj pohvali zbog objelodanjanja Budisavljevićeva rukopisa nužno je, na žalost, dometnuti i nekoliko za-

mjerki koje se odnose na nezadovoljavajuće odrađenu priređivačku zadaću. Ono što je u prvi mah najvidljivije jest izrazito velik broj tipfelera i pravopisnih pogrešaka koji svjedoče da predgovor i kritički aparat nisu lektorirani (tipfelera nalazimo čak i u impresumu: netočno je napisano prezime jednog recenzenta), a stječe se dojam da su i pri prepisivanju *Pomenaka* i pisama učinjeni brojni tipfelera i (li) da su riječi iz rukopisa pogrešno pročitane. Također, zamjetna je i učestala pogrešna akcentuacija pri pisanju mađarskih imena i prezimena, no ove zamjerke tehničke naravi nisu i najvažnije.

Naročito problematične su one pogreške koje se odnose na netočno pisanje pojedinih imena, što je očito posljedica nedostatnoga poznavanja društvenoga i političkog konteksta Budisavljevićeva života. I dok se možda i može razumjeti da je ovdje ili ondje pogrešno pročitano ime nekoga posve nepoznatog pojedinca, to se ne može reći za slučajeve kada su posrijedi istaknute i dobro poznate osobe. Na primjer, na 78. stranici u *Pomencima* je navedeno da je Budisavljević za svoga školovanja u Beču, pored ostalih, drugovao i s Arminom Šabićem, no posve je izvjesno da se zapravo radi o zaslužnom Požežaninu Arminu Paviću koji je istih godina boravio u prijestolnici. Nadalje, na 98. stranici spominje se izvjesni Mile Dušković, no očigledno je i ovdje posrijedi slična pogreška te se zasigurno zapravo radi o Mihajlu (Miji) Dautoviću, istaknutom upravnom činovniku. Ime srijemskokarlovačkoga mitropolita i srpskoga patrijarha Prokopija Ivačkovića nigdje se ne navodi u točnom obliku, već ga se navodi kao Ivankovića (dva puta na 208. stranici, u tekstu *Pomenaka* i u bilješci) te kao Ilačkovića (na 100. stranici i u kazalu imena). Ugledni hrvatski pravnik, političar i novinar Marijan Derenčin naveden je kao Mladen Derenčina (70.), prezime

novinara i političara Josipa Miškatovića u dva je navrata navedeno kao Mišković (96.), prezime političara Svetislava Šumanovića na jednom je mjestu navedeno kao Šurmanović (206.), Slavko Aranitzky naveden je kao Arenitzky (212.), Aurel Fodroczy na jednom mjestu kao Fudroczy (212.), izvjesni dr. Gunjanin (90.) je očito zapravo dr. Nikola Runjanin, a izvjesni ministar Trefar je zapravo Ágoston Trefort. Sličnih primjera našlo bi se još.

U biografskim natuknicama ispisanim u pratećim bilješkama zamjetan je također veći broj krupnijih pogrešaka. Budući da se takve pogreške nalaze čak i u natuknicama uz koje su kao izvor podataka navedeni ozbiljni i pouzdani izvori, postaje razvidno da su biografije zapravo sastavljene na temelju nekih drugih, manje pouzdanih izvora. Najzorniji primjer rečenoga jest biografija Dragutina Khuen-Héderváryja (121., bilješka 234). U podnožju te natuknice navedena je vrlo dobra, doista relevantna literatura (ukupno četiri naslova), no pojedini detalji iz same natuknice, a prije svega se to odnosi na karakteristične pogreške, upućuju na zaključak da citirana literatura zapravo uopće nije korištena, već da je natuknica sačinjena na osnovu biografije Khuen-Héderváryja s hrvatske Wikipedije (pristup ostvaren 3. svibnja 2013.). Ta internetska, najlakše dostupna biografija, sastavljena je krajnje nestručno i vrvi netočnostima, površnostima i proturječjima, pa se, pored ostaloga, može pronaći i podatak prema kojem je Khuen čast ugarskoga ministra predsjednika obnašao od 1903. do 1910. godine, dok ju je u stvarnosti obnašao u dva navrata: 1903. te 1910.–1912. Priređivač Budisavljevićevih uspomena nekritički je s Wikipedije preuzeo podatak o jednom premijerskom mandatu (1903.–1910.) kao i zastarjelu, suviše pojednostavljenu tezu prema kojoj je Khuen kao hrvatski ban vodio politiku

“kojoj je bio cilj pretvoriti Hrvatsku u mađarsku pokrajinu i tako stvoriti ‘Veliku Mađarsku’ od Karpata do Jadrana” (u identičnom obliku navedeno na Wikipediji i u spornoj priređivačevoj natuknici). Potonja je teza danas od većine ozbiljne povijesne znanosti napuštena, a proturječi joj niz povijesnih izvora, među kojima su i sâme Budisavljevićeve uspomene.

Biografija Svetozara Kuševića (105., bilješka 223) također je sačinjena uz pomoć interneta, što je bjelodano na temelju podatka prema kojem je Kušević bio “zastupnik Narodne stranke u saboru kao predstavnik grada Požega od 1847. do 1906. godine”. Uz malo truda lako je provjeriti da je priređivač taj podatak, kao i sve ostale pri ispisivanju bilješke, u cijelosti preuzeo sa stranica www.pozega-online.com (rubrika “Kalendar prošlosti u riječi i slici”, pristup ostvaren 3. svibnja 2013.). Kušević je, međutim, požeški kotar zastupao u početcima svoje političke karijere, no u kasnijoj životnoj dobi bio je biran za saborskoga zastupnika u vukovarskom, kutjevačkom i plašćanskom izbornom kotaru.

Površno poznavanje hrvatske političke povijesti s razmeđa XIX. i XX. stoljeća razvidno je i iz nekih drugih činjeničnih pogrešaka. Primjerice, u biografskoj natuknici o dr. Ivanu Ružiću (129., bilješka 254) kaže se da je Ružić zastupao koprivnički izborni kotar “ispred Starčevićeve stranke prava (zvani domovinaši po njihovom glasilu ‘Hrvatske [!] domovina’)”, a u sljedećoj se rečenici još jednom ponavlja ista netočnost te se kaže da je Ružić “bio u vodstvu Starčevićeve stranke prava (domovinaši) i jedan od važnih ljudi u vodstvu stranke poslije raskola pravaštva 1895. godine”. “Domovinašima” su, međutim, nazivani članovi Stranke prava, a stranka pod nazivom Starčevićeva stranka prava nastat će mnogo kasnije, tek 1908. godine.

Još jedna od slabosti ovoga izdanja jest nestručno sačinjeno kazalo imena koje je nepotpuno, nepouzđano i obiluje raznim pogreškama. Brojne osobe spominju se na više mjesta u tekstu nego li što je to navedeno u kazalu, a mnoge druge uopće ne nalazimo u kazalu (Ivan Tombor, Šime Mazzura, Josip Beruta, Erazmo Barčić, Robert Oršić, Menyhért Lónyay, Jakov Ignjatović, Aleksandar Peičić, Milan Mrkšić, Petar Šorak, Antun Cuvaj, Stjepan Erdödy, Miroslav Kulmer, Petar Junković, Svetozar Pribičević, Aleksandar Stojčković, Ágoston Trefort, Nikola Crnković...).

Zaključno se može još jednom naglasiti da su Budisavljevićevi *Pomenci* izuzetno vrijedan i zanimljiv povijesni izvor, te se tim prije mora požaliti što priređivačka zadaća nije obavljena uz primjereno stručniji, ozbiljniji i savjesniji pristup.

Branko Ostajmer

Ivica BALEN, Marica JAN-DRIĆ-BALEN i Stribor UZELAC-SCHWENDEMANN: *Josip Benčević (1890. – 1976.) - Brođanin, Osječanin i hrvatski kirurg* (Slavonski Brod: Opća bolnica „Josip Benčević“, 2012.). 96 str.

Opća bolnica „Dr. Josip Benčević“ i Posavska Hrvatska d. o. o. u Slavonskom Brodu te Nastavna baza Medicinskog fakulteta u Osijeku nakladnici su osobito vrijedne knjige, svojevrsne opširne biografije istaknutog kirurga Josipa Benčevića, koju kao urednici potpisuju liječnici Milan Bitunjac i prof. dr. sc. Ivica Balen, jedan od autora. Recenzentica

knjige je prof. dr. sc. Stella Fatović-Ferenčić. Posebno je značajno da je knjiga u cijelosti prevedena na engleski jezik, a prijevod potpisuje brodska prevoditeljska kuća „Lingua – Prijevodi“.

Nakon „Predgovora“ koji je napisao urednik i koautor Ivica Balen i čitateljima objasnio da je zamisao o toj knjizi nastala u rano proljeće 2009. kada su supružnici Balen (Ivica i Marica) izložili na 3. Štamparovim danima život i djelovanje kirurga Josipa Benčevića te odlučili napisati knjigu koja je objavljena tri godine potom i sadržajno podijeljena na sljedeća poglavlja:

„Benčević u Slavonskom Brodu“ (9-18), koje je ujedno i uvodno poglavlje jer daje rodoslovno stablo značajne brodske obitelji Benčević te opis djelovanja obitelji budućeg liječnika Josipa.

Potom se autori, kako i slovi naslov sljedećeg poglavlja, bave Benčevićem, tj. njegovim djetinjstvom i mladosti (19-30). Iako nisu povjesničari, korektno i zanimljivo daju opis Broda na Savi u posljednjem desetljeću 19. stoljeća i prvom desetljeću 20. stoljeća te zanimanje Josipa Benčevića za povijest i književnost te sklonost učenju stranih jezika. Autori ovo poglavlje zvršavaju opisom njegove usmjerenosti prema kirurgiji i tu ulaze Balenovi u svoju struku opisujući Benčevićovo kirurško liječenje i djelovanje u Zagrebu, koje završava 1920. ženidbom s 10 godina mlađom Mirom Radković, kćeri poznatog zagrebačkog gravera, dogradonačelnika i osnivača Zagrebačkog zbora (sajma) Josipa Radkovića.

Poglavlje „Kirurg u Slavonskom Brodu“ (31-38) opisuje ukratko brodsku bolnicu i faze djelovanja te Benčevićovo značenje u osnivanju i radu Odjela za kirurgiju s ginekologijom i porodništvom. Istaknuto je njegovo golemo značenje u razvijanju operacijskog programa. Pri tom opisu su autori koristili arhivsko gradivo, tj. protokole operacija, te pri-

kazali Benčevića i kao znanstvenika, tj. pisca zapaženih stručnih radova objavljenih u *Liječničkom vjesniku*.

„Kirurg u Osijeku 1931. do 1941.“ (39-56.) jasno naznačuje što su autori obradili u tom poglavlju opisujući njegovo osječko razdoblje značajnog djelovanja ne samo za osječku, slavonsku nego i hrvatsku kirurgiju, ginekologiju i porodništvo. Pri tome su, kao i za brodsko razdoblje, detaljno opisali razvoj bolnice u Osijeku od njenog osnutka 1874. te se pozabavili značenjem Benčevićih prethodnika, tj. liječnika Ferde Knoppa, Dragutina Schwartza i Vatroslava Florschütza, koji su mu namrli čvrste temelje za njegov stručni i predani rad. Stoga je kako navode autori u knjizi hrabro nastavio „građiti napredak kirurgije. Igrom slučaja već je 1932. godine napravio prvu operaciju srca kod čovjeka koji je pokušao samoubojstvo turpijom. Benčević je uspješno sašio srčani mišić i tako spasio bolesnika od sigurne smrti. To je imalo veliki odjek u liječničkim krugovima, jer je pokazalo kako sposobnog i hrabrog kirurga je dobila osječka bolnica...“ Budući da je i u tom razdoblju napisao i objavio u *Liječničkom vjesniku* mnoge znanstvene i stručne radove, autori su se stručno i detaljno osvrnuli na taj njegov prijeratni opus istaknuvši tako golemo Benčevićevo značenje za razvoj i unapređenje hrvatske kirurgije.

Zbog svog naprednog djelovanja premješten je 1941. u Zagreb te je njegov rad kao šefa Kirurgije u bolnici Sestara milosrdnica opisan u kratkom poglavlju (56-61) „Vrijeme Drugog svjetskog rata (1941. – 1945.)“.

Poslijeratno razdoblje obrađeno je u poglavlju (62-79) „Ponovno kirurg u Osijeku (1946.-1965.)“ i slijedi opširan opis njegovog predanog, upornog i stručnog rada vezanog za daljnji razvoj kirurgije te Benčevićevu agilnu provedbu edukacije mladih kirurga, i to ne samo u

Osijeku nego i šire. I ovo poglavlje opisuje brojne uspješno provedene operacijske zahvate koje je sam Benčević objavio te može poslužiti kao neka vrsta priručnika onodobnog djelovanja vrsnog, tada osječkog, kirurga.

U posljednjem poglavlju „Život u mirovini“ (80-91) opisano je posljednje Benčevićevo 21-godišnje djelovanje u mirovini koje je proveo u Zagrebu u obiteljskom krugu čitajući stručnu i znanstvenu literaturu te pišući znanstvena djela. I umjesto zaključka autori su na kraju toga poglavlja citirali Benčevićevu kćer liječnicu Mirjanu Kostić: „... za vrijeme svoga života puno toga je učinio. Ne radi publiciteta, i da se o njemu piše, nego zbog toga što je bio zaljubljen u medicinu i što je nastojao u najvećoj mjeri pomoći ljudima. Bio je veliki čovjek, izuzetno pošten, dobar, skroman i vrijedan. Cijele je dane učio, čitao, sve do svoje smrti. Nikoga u životu nije ošteti, samo je davao. Bio je intelektualac od glave do pete...“ Tako su autori izvršili opširnu biografiju značajnog hrvatskog kirurga čije ime ne smije, a ovom knjigom i nije, pasti u zaborav. Velik broj ilustracija i fotografija u mnogome olakšavaju čitanje, a tekst čine potpunijim i još zanimljivijim.

Zlata Živaković-Kerže

Vlado RADOŠIĆ: *Pakao srpskog logora: Stara Gradiška 1991. godine* (Nova Gradiška: Udruga specijalne policije iz Domovinskog rata "Zebre", 2012.). 384 str.

Za razliku od većeg broja naslova s tematikom stradalništva ratnih zarobljenika u Domovinskom ratu (s naročitim osvrtom na logore i zatvore) nastalih u okviru diskurzivnog književnog roda, detaljnije znanstvene studije ove problematike u okviru historiografije rijetke su. Istini za volju, glavni uzrok slaboj zastupljenosti svakako leži u nedostatku izvora (dokumentacija je mahom nedostupna, uklonjena ili uništena), no, time ovo tragično poglavlje suvremene hrvatske povijesti ostaje najvećim dijelom nerasvijetljeno, a nepoznavanje svih okolnosti vezanih uz uzništvo i stradanje Hrvata u srpskim logorima i zatvorima prijeti bacanjem ove epizode u zaborav. Motiviran upravo ovom spoznajom, nekadašnji hrvatski branitelj i danas aktivni član novogradiške veteranske Udruge specijalne policije Vlado Radošić odlučio se na prikupljanje dostupne dokumentacije (kako srpske provenijencije, tako i one hrvatske) kako bi evidentirao broj zarobljenika, represivne uvjete i mjere kojima su bili izloženi zatvorenici i stradalnici jednog od najvećih ratnih logora na području Republike Hrvatske u Domovinskom ratu. Radi se o nekadašnjem zatvorskom kompleksu Stara Gradiška koji je u hrvatskoj povijesti odranije apostrofirao kao simbol brutalne represije različitih državnih sustava koji su vladali na ovim prostorima, a koji su pobunjeni Srbi i Jugoslavenska narodna armija u proteklom ratu koristili za utamničenje zarobljenika mahom hrvatske, ali i ostalih nacionalnosti, počevši od rujna 1991. U

suradnji s vodećom arhivskom institucijom (kada su tematske zbirke s temama Domovinskog rata u pitanju) u Republici Hrvatskoj – Hrvatskim memorijalno-dokumentacijskim centrom Domovinskog rata (HMDCDR) u Zagrebu, autor je ne samo koordinirao i konzultirao prikupljanje dokumentacije, već i ishodio stručnu pomoć djelatnika ove institucije, čiji se doprinos u konačnici očitovao u kvalitetnoj razradi rasprave i strukturiranosti publikacije (uvod u temu, faktografski podatci i sl.).

Publikacija je koncipirana po modelu uredničkog tipa (s obzirom na prevladavajući udio priložene dokumentacije) na 384 stranice podijeljene na 24 poglavlja, počevši s uvodom u kojem navodi logore osnovane na okupiranom zapadnoslavonskom području te susjednoj BiH te Vojvodini. Nastavak knjige nudi rekonstrukciju početka srpske oružane pobune na području bivše novogradiške općine. U ovom sažetom poglavlju opisane su političke i vojne radnje koje su poduzeli pobunjenički čelnici s okučanskog i pakračkog područja, s posebnim fokusom na kolovoz 1991. kada izbija otvorena oružana pobuna na širem zapadnoslavonskom području i kada se vrše nasilne akcije usmjerene protiv hrvatskih vlasti i nesrpskog stanovništva. Upravo poglavlje o početku oružane pobune nadopunjuju prateće cjeline koje se dotiču uspostave pobunjeničkih vojno-milicijskih struktura (Teritorijalne obrane i Sekretarijata unutrašnjih poslova u Okučanima), uključujući tijek i okolnosti stavljanja u funkciju pritvorskih jedinica (zatvora u Okučanima te logora u Staroj Gradiški). Najveći dio publikacije čine četiri poglavlja (38–283 str.) koja se odnose na popise logoraša koji su bili zatvoreni u starogradiškom logoru u razdoblju od početka rujna do konca prosinca 1991. Popisi su uobličeni na način da iznose podatke svakog pojedinačnog logoraša, a koji su uglavnom nastali za vrijeme

njihovog uzništva. Tako su ponuđeni različiti osobni podaci zatvorenika (ime i prezime, godina i mjesto rođenja, bora-višna adresa, nacionalnost, vojni/civilni status, razlog zatvaranja, datum privo-đenja, specifikacija zatvorskog smješta-ja, datum puštanja na slobodu), koji su nadopunjeni autorovim vlastitim spozna-jama o detaljima torture i stradanja koji-ma su bili izloženi tijekom zatočeništva. Intrigirajući dodatak ovim poglavljima priložen je kroz prijepis knjige izvješća događanja u logoru Stara Gradiška, a koju je vodilo logorsko osoblje (tj. ču-vari). Mada strukturirana formalističkim obrascem te kao takva lišena detalja koji bi govorili više o torturi kojoj su bili izlo-ženi zatvorenici, knjiga približava logor-sko ozračje putem opisa svakodnevne ru-tine i zadataka iz logoraškog života. No, jednim dijelom je nadomjestak svjedoče-nja samih tamničara o tretmanu zaroblje-nika kompenziran prilogom iz osobnog dnevnika pripadnika srpske paravojne dobrovoljačke postrojbe „Beli orlovi“. Autor dnevnika je, tijekom ratovanja na području sela Mašička Šagovina, zabilje-žio događaj koji ga je osobno potesao, a odnosio se na fizičko zlostavljanje za-robljenog hrvatskog branitelja od strane suboraca srbijanskog dobrovoljca. Au-tor je, pored niza poglavlja u kojima je predstavio sve evidentirane zatvorenike starogradiškog logora, u posebnom po-glavlju iznio popis ubijenih i nestalih logoraša, a njima pridodao popis pripad-nika „Stanice milicije Stara Gradiška“ te popis istražitelja u ovom logoru, od kojih su se neki napose isticali kao surovi nalo-godavci ili izvršitelji fizičkog i psihičkog zlostavljanja. Tu je i popis osoba sa šireg okučanskog, starogradiškog i bosansko-gradiškog područja koji su privodili civi-le, a što posebno tragičnim čini spoznaja kako su mnogi od njih sudjelovali u na-silju i mučenju svojih susjeda nesrpske nacionalnosti. Radošić je, također, pri-ložio i popis „oficira bezbednosti JNA“ i drugih vojnih djelatnih osoba (vojnih

policajaca 5. banjalučkog korpusa JNA) koji su vodili istrage i saslušanja logo-raša, ali i popis liječnika koji su pružali pomoć zatočenicima. Ukupnoj kvaliteti djela pridonose i ilustrativni dodatci u formi preslika službene dokumentacije te različitih fotografskih priloga (logo-raša-stradalnika, logorske infrastrukture, tamničara i logorskog osoblja).

Zaključak koji autor prilaže na kra-ju ove publikacije neskriveno je intoni-ran njegovim osobnim doživljajem Do-movinskog rata i emotivnim senzibili-tetom za njegove stradalnike, a napose pijetetom za one koji su strahote ratnog zarobljeništva platili cijenom vlastitog života. Iz zaključnog razmišljanja išči-tava se i osobna konsterniranost glede aktualnog tretmana Domovinskog rata, braniteljske i stradalničke populacije od strane odgovornih struktura (kako poli-tičko-upravljačkih, tako i pravosudnih). No, kako Radošić i sam priznaje, pozici-ja s koje rekonstruira i analizira ovu temu na to mu daje pravo jer, povrh dokumen-tiranja i osobnog istraživačkog doprinosa (prikupljanja pismenih i usmenih izvo-ra), autor si ne pripisuje ostale attribute profesionalnog historiografa niti preten-dira na višu stručno-znanstvenu razinu od one kojom je najvećim dijelom ispro-filirana ova knjiga.

Imajući na umu upravo ove auto-rove zaključke, ocjenjujem kako *Pakao srpskog logora: Stara Gradiška 1991. godine* po mnogo čemu predstavlja izu-zetan i nesvakidašnji novitet. Ponajprije, obuhvaćena tema nudi solidno interpre-tirane spoznaje o primjeni logora Stara Gradiška u Domovinskom ratu, nastali-ma najvećim dijelom na dosad neistra-ženim arhivskim izvorima. Involviranost djelatnika stručne institucije kao što je HMDCDR u realizaciji ove publikaci-je pokazala se uspješnom - kao validna potvrda kako je moguće stvarati kvali-tetne višenamjenske naslove (kako za najšire krugove čitateljstva tako i znan-

stveno-stručnu zajednicu) izvan sustava znanosti, uz usku (konzultantsku i uredničku) suradnju sa stručno-znanstvenim ustanovama. U iščekivanju budućih Radošićevih naslova s ovom ili sličnom tematikom, ovaj mu naslov može poslužiti kao dostojan okvir za sva buduća istraživanja.

Mladen Barać

Vlado RADOŠIĆ: *Pakao srpskog logora. Stara Gradiška 1991. godine* (Nova Gradiška: Udruga specijalne policije iz Domovinskog rata "Zebre" - Tiskara Arca, 2012.). 383 str.

Nakon uvoda i popisa kratica u poglavlju *Logori i zatvori za Hrvate sa okupiranog područja Zapadne Slavonije* autor ukratko opisuje nastajanje i djelovanje srpskih koncentracijskih logora Bučje u Hrvatskoj, Manjača i Batkovići kod Bijeljine u BiH i Begejci kod Zrenjanina u Srbiji. Konstatira da su i neka sela bili logori za preostale civile kao primjerice Gornji Varoš (zatočeno 137 civila Hrvata), Uskoci (zatočeno 18 civila Hrvata), Bijela Stijena (22 civila Hrvata) i Borovac (zatočeno 140 civila Hrvata). Tjelesno zlostavljanje zatvorenika bilo je od ubijanja batinjanjem, udaranja sjekirom, željeznom šipkom, zatim seksualno izživljavanje, tjeranje zatočenika na međusobni seks, silovanje žena, prisiljavanje na pjevanje četničkih pjesama, tjeranje na teške radove u logoru.

U poglavlju *Srpska okupacija zapadnog dijela općine Nova Gradiška 1991.* uz dva dokumenta najkraće je objašnjena pobuna Srba u Hrvatskoj.

Već 6. kolovoza 1991. „naoružani Srbi“ ubijaju hrvatske policajce u mjestu Trnakovac kod Okučana, a teror se nastavlja i dalje pa tako već 17. kolovoza 1991. JNA okupira Staru Gradišku i zarobljava pripadnike MUP-a (Ministarstva unutrašnjih poslova) i ZNG-a (Zbora narodne garde). Vojna policija JNA zarobljava hrvatske policajce i odvodi ih u vojarnu u Banja Luci i Beogradu, da bi završili u logoru Begejci od 7. 10. do 6. 12. 1991. kad su razmijenjeni u Slavanskom Šamcu.

Zanimljiv je podatak da je Štab TO (Teritorijalne odbrane) Okučani na samom početku oružanog sukoba bio smješten u Bosanskoj Gradiški u BiH, a zatim u Okučanima. Svi članovi štaba bili su po narodnosti Srbi. Autor donosi podatke o članovima Štaba TO (Teritorijalne Odbrane) Okučani, zatim zapovjednika SUP-a (Sekretarijata unutrašnjih poslova) i pripadnika policije SM (Stanica milicije) Okučani, SM Stara Gradiška i SM Rajić. Svi zapovjednici (komandiri) policijskih postaja (stanica milicije) su bivši djelatnici Policijske postaje Nova Gradiška iz koje su pobjegli na stranu pobunjenih Srba. Podatke potkrepljuje dokumentima iz kojih su vidljivi podaci, pečat i potpisi, što je za povjesničare dragocjena dokumentacija.

Zatvor u Okučanima bio je na dvije lokacije, prvi u zgradi zvanj Stara pošta, a drugi u dvije prostorije veličine 1,80 x 2,00 u zgradi „Stanice milicije Okučani“. KPD (Kazneno popravni dom) Stara Gradiška prestao je s radom 6. veljače 1991. odlukom Ministarstva pravosuđa Republike Hrvatske da bi u rujnu 1991. postao srpski koncentracijski logor. Vojna policija banjalučkog korpusa JNA 27. studenoga 1991. preuzima 120 logoraša pripadnika MUP-a RH i ZNG-a, a 5. prosinca 1991. i dio civila od policajaca policijske postaje Stara Gradiška i smješta ih u samice u prostor IV. Odjela bivšeg KPD Stara Gradiška. Nadzor nad 23 ci-

vila logoraša imaju gradiški policajci još dva dana, a onda ih odvođe u zatvor u zgradu Stanice milicije Okučani. Nadzor nad logorom Stara Gradiška ima Vojna policija banjalučkog korpusa JNA sve do 7. lipnja 1992. kad je ukinut, a preostali logoraši prebačeni su u logor Manjača kod Banja Luke.

Na 36. stranici se pojašnjava: "Ova knjiga je zapravo popis svih zatočenika u logoru Stara Gradiška od njegovog formiranja u rujnu 1991. do 31. prosinca 1991".

Autor kronološki od 3. rujna 1991. bilježi tko je priveden i donosi podatke: ime, prezime, ime oca, datum, mjesto rođenja, narodnost i adresu prebivališta. Zatim donosi svjedočenje preživjelih, kako su bili zlostavljeni i kad su pušteni na slobodu. Većina logoraša daje podatke o počiniteljima kao i o sudbini drugih logoraša. Neka svjedočenja su na više stranica (i do desetak) potkrijepljena dokumentima kao što su potvrde o oduzimanju predmeta, rješenja o pritvoru koja su potpisana i ovjerena od zapovjednika logora ili zatvora. Logoraše su dovodili pripadnici srpske policije, Vojne policije JNA kao i „bosanske policije“ (redovna policija u BiH) koja ih je zarobljavala u BiH i nesmetano dovođila u Staru Gradišku. Pred izbijanje ratnog sukoba neki su civili iz Hrvatske otišli kod rodbine i prijatelja u BiH, najviše u Bosansku Gradišku, ali su ih tamo pripadnici TO i Vojne policije zarobljavali i dovođili u logore.

U logore su zatvarani i vojnici JNA srpske narodnosti zbog počinjenih prekršaja, pljačke i ubojstava, ali bi većina bila dan-dva, a onda puštena na slobodu. Dokumentirana je skupina od 29 logoraša koje je u Banja Luci 21. 11. 1991. preuzeo Crveni Križ Livno. Svi su u bolnici u Livnu hospitalizirani. Iz otpusnih pisama iščitava se što su sve proživjeli i koja

tjelesna oštećenja imaju. Za ubijene i nestale logoraše autor donosi fotografije.

„Knjiga boravka osuđenih osoba u samici logora Stara Gradiška“ za razdoblje od 3. 09. 1991. do 29. 11. 1991. vođena je u logor u od strane pripadnika SM Stara Gradiška (str. 279 – 283) i dana je u preslikama na osam stranica. Evidentirano je 136 logoraša. Preslike su smanjene pa je rukopis prilično nečitljiv. Trebalo je transkribirati rukopis, što će nadam se biti u drugom proširenom izdanju.

„Knjiga izvještaja-događaja u logoru Stara Gradiška“ za razdoblje od 28. 9. 1991. do 7. 12. 1991. prepisana je i objavljena na 69 stranica. Svaki dan je vođen dnevnik o stanju u logoru, broju pritvorenih, pa se iz „dežurstva“ može saznati tko je novopritvoreni, podaci o broju i imenima puštenih, kad je s pritvorenima razgovarano, vrijeme doručka, ručka i večere, tko je odbio jelo, tražio liječničku pomoć. Ovo izvješće autor je, vjerujem, s nekolicinom logoraša po nekoliko puta iščitao i iz njega obradio popis zapovjednika. Knjiga boravka i knjiga izvješća pisane su latinicom, rukom. Pronađene su u logoru Stara Gradiška u svibnju 1995. nakon vojno-redarstvene akcije „Bljesak“, a nalaze se u pismohrani Policijske postaje Okučani. Trebalo je objaviti bar jednu stranicu originala. Obje ove knjige trebalo bi objaviti u stručnim povijesnim zbornicima kao građu, da bude dostupna za daljnja istraživanja.

Zanimljiv je izvadak iz dnevnika pripadnika „Belih orlova“ pronađen u mjestu Mašićka Šagovina 19. 12. 1991., a odnosi se na 7. 12. 1991. „u kojem se opisuje mučenje zarobljenog hrvatskog branitelja. Ako dnevnik ima više stranica bilo bi zanimljivo i to objaviti.

Evidentiran je 31 pripadnik Stanice milicije Stara Gradiška i 43 istražitelja u logoru Stara Gradiška koji su provodili

istrage, saslušanja i tjelesna zlostavljanja logoraša.

Za većinu njih pribavljene su fotografije kao i nekoliko opširnih biografija iz kojih je vidljiv njihov radni staž. Autor donosi popis liječnika koji su pružali pomoć logorašima, zatim popis osoba koje su privodile civile. Za pripadnike Vojne policije Banjalučkog korpusa JNA koji su u logor dovodili i mučili logoraše dani su opširni podaci od zapovjednika do vođiča pasa. Posebno su popisani „oficiri bezbednosti JNA“ koji su provodili istrage i saslušanja logoraša.

Autor Vlado Radošić, rođen 1968. u Tisovcu kod Starog Petrovog Sela, kaže za sebe: „Konačno, nisam ja nikakav „PISAC“, ja sam samo jedan od mnogih golobradih mladića, kojima je Hrvatska dala zadaću da stoljećima nedosanjeni san mnogih zlostavljanih, ubijenih i interniranih Hrvata pretvorimo u stvarnost. I ova knjiga dokazuje kako počinjeni zločini ipak ugledaju svjetlost istine, iako je za njezino objavljivanje trebala proći 21 godina“.

Knjizi od 380 stranica dodan je popis izvora i literature. Uz popis izvora trebalo je navesti na kojim stranicama se navode. U popisu literature navedeno je šest knjiga, a među njima je i knjiga Momčila Mitrovića: *Zatvori i logori za Srbe u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1992.-1993.*, objavljena u Beogradu 1997.

U bilješki o autoru navodi se da je radio „Na poslovima kriminalističkog službenika za ratne zločine i terorizam PU Brodsko-posavske, PP Nova Gradiška i PP Okučani, u vremenskom razdoblju od 1992.-1997., vršio prikupljanje podataka u svezi počinjenih zločina masovnih i pojedinačnih grobnica, nazočio ekshumacijama i identifikacijama pronađenih osoba.“ Vjerujem da bi to iskustvo trebao pretočiti u nekoliko ovakvih dokumentarnih knjiga.

Nadam se da će knjiga *Pakao srpskog logora Stara Gradiška 1991. godine* u nakladi Udruge specijalne policije iz Domovinskog rata „Zebre“ iz Nove Gradiške uskoro doživjeti drugo prošireno izdanje u kojem će pravopisne i tiskarske pogreške biti ispravljene, dokumenti transkribirani i pojašnjeni, dodan abecedni popis logoraša i imensko kazalo. Popis donatora je povelik pa se nadam da će novo izdanje biti opširnije, u boji i tvrdo ukoričeno.

Šimun Penava

Ivica PANDŽA-ORKAN: *Vojnska Krajine u Pounju i na Banovini (zapisi komšija)* (Sisak: Agencija za istraživanje i dokumentaciju ratnih sukoba, 2012.). 294 str.

Autor knjige je Ivica Pandža Orkan, umirovljeni pukovnik Hrvatske vojske, kojeg u predgovoru novinar Željko Maljevac apostrofira kao „najvećeg izvaninstitucionalnog istraživača i promicatelja istine o Domovinskom ratu u Hrvatskoj, predsjednika Agencije za istraživanje i dokumentaciju ratnih sukoba“. U predgovoru nastavlja da je „ovo klasična knjiga dokumenata i to službenih i originalnih, do sada neobjavljenih dokumenata tzv. Republike Srpske Krajine koji su nađeni poslije Vojno-redarstvene akcije *Oluja*“.

Prvi dokument, „Izjava Čedomira Stefanovića“ na 25 stranica (str. 13-37), svjedoči „... o ustanku Srba u Hrvatskoj, o svom sinu Dragiši, Siščaninu koji je otišao u četnike i u Glini osnovao *Gerilski odred Dragiše Stefanović*, te poginuo u napadu srpske paravojske i tzv. JNA na Policijsku postaju MUP-a Republike Hr-

vatske u Glini 26. lipnja 1991.“ U ovom iskazu Stefanović spominje organizatore i aktere srpske pobune u Banovini. Njegov iskaz ujedno je i svjedočanstvo o izravnom sudjelovanju JNA u agresiji na RH. Opširno opisuje sudjelovanje Dragana Vasiljkovića, poznatog kao Kapetan Dragan, u napadu na policijsku postaju MUP-a RH u Glini, kao i njegove druge zločine. Čedomir Stefanović spominje dolazak osmorice Crnogoraca „... koji su došli 5. 8. (1991.) iz Podgorice (Titograda) priključiti se borbi protiv hrvatske države, kako bi nastavili borbu moga sina Dragiše i po crnogorskoj tradiciji ga osvetili kad su na televiziji vidjeli da je Dragiša poginuo.“ Kasnije saznajemo da su ovi Crnogorci vraćeni u Crnu Goru „... jer je iz Knina došla instrukcija da u jedinicama SAO Krajine mogu biti i boriti se samo mladići rođeni na području SAO Krajine.“ Kako je vrijeme prolazilo Stefanović sve više uviđa da KP-Pokret za Jugoslaviju želi prigrabiti svu vlast, a po štabovima Teritorijalne obrane vidao je gotovo sve ljude s visokim činovima kojima je cilj borba za vlast i bolju poziciju. Slab je odaziv na mobilizaciju, tako npr. u Hrvatsku Kostajnicu, koja je bila prazna nakon odlaska hrvatskih snaga, nitko iz srpskih postrojbi nije želio ući osim „grupe kriminalaca i pljačkaša“. Razočaran u svoje suborce koji se bore za vlast, a nisu časni ljudi koji se bore za narodne principe, „ovu izjavu sam napisao samovoljno i bez pritiska bilo koje vrste na 52 stranice od kojih sam svaku vlastoručno potpisao.“

Izjava je objavljena, kako kaže autor, „prema originalu“, ali nigdje nema zapisano gdje je pisano, kada i bar faksimil prve i zadnje stranice.

„Zapisnik o ispitivanju okrivljenog“ ima zaglavlje iz kojeg saznajemo da je sastavljen 21. 5. 1992. u Okružnom sudu u Glini, a okrivljenik je Borojević Stevan zvani Ćuk kojeg se tereti da je 27. 11. 1991. ubio pet civila Hrvata u selu

Kostriću. Svjedok opširno opisuje kako je, iz Velike Gorice gdje su mu ostali supruga i dijete, došao braniti rodno mjesto kod Petrinje uključivši se u srpsku Teritorijalnu obranu. Ubrzo uviđa da psi rata, samozvani šerifi imaju svoje privatne vojske, potpomognuti naoružanjem JNA i dobrovoljcima iz Srbije, ubijaju ne samo hrvatske civile nego i svoje suborce koji im se ne sviđaju ili suprotstave.

O zločinu nad hrvatskim civilima u Kozibrodu, Zamlači i Strugi izvješće podnosi Novica Simić, potpukovnik JNA, koji pokušava biti objektivan, ali konstatira: „Vatrena priprema napada na selo Zamlača od strane snaga TO Krajine je otpočela točno u 10 časova 26. 07. 1991. godine dejstvom 1 – 2 voda MB 120 mm iz šireg rejona Javoranj“. Selo je zauzeto, ima mrtvih, a tu je i ekipa TV Beograd.

Milan Petrinjac iz sela Meminska piše dnevnik od početka kolovoza 1991. pa do 20. lipnja 1992. U dnevniku donosi imena svih sudionika kao i lopova, pa tako piše za nekog suborca Stevana Vendera da je „kradljivac dosta velikog formata vremenski ukrado iz Staze 2 traktora, marke zetor 1, ferguson 1, 6 motornih pila, traktorske priključke, kućne aparate i velik dio sitne robe, krave, svinje, perad“ i nastavlja podulji popis lopova, a dan je 8. 11. 1991. Dana 20. 6. 1992., kad završava dnevnik, zapisuje da su Nikola Utješinović i Nikola Petrinjac dovezli iz Selišta 500 litara rakije.

„Zapisi o zločinima u selu Joševica“ počinju izvješćem od 16. 12. 1991. kad je javljeno da je 19 ljudi ubijeno i 3 osobe ranjene. Ovi zapisi su interesantni jer imaju više izvora, od službenih policijskih zabilješki do sudskih i vojnoobavještajnih. Svi se slažu da je u hrvatskom selu Joševica kod Gline „... poprište događaja koje je zaprepastilo ljude u Baniji. U toku noći pobijeno je 22 lica hrvatske nacionalnosti, mahom staraca.

Joševica je selo koje u 2. sv. ratu bilo na strani partizana... a susjedno selo Dolnjaci i Prijeko čisto ustaški onda i sad nisu ni dirnuti.“ A ubojstva će se nastaviti do konca 1993. kad će izvješća pisati i civilna policija UNPROFOR-a.

U dokumentu općinske uprave Općine Gline od 8. 12. 1994. saznajemo među inim da je pod točkom 1. „Rušenje Katoličke crkve u potpunosti izvršeno.“ Izvješće je sastavio tadašnji referent Skupštine opštine Glina Dušan Baltić, koji je danas vijećnik u Gradskom vijeću Grada Gline.

Autor na samo tri stranice (bez naslova) opisuje ustroj i djelovanje 39. banijskog korpusa.

Od 96. stranice objavljeno je više raznih popisa u kojima su podaci za više od osam tisuća onih koji su se borili protiv Republike Hrvatske.

Abecedni popis pripadnika 26 pbr (26. brigada Kostajnica) uz ime i prezime ima i pripadnost postrojbi (bataljun, četa i rod). Popis je u tablicama (str. 96 – 179), ali bez rednog broja. Autor u Uvodu kaže da ovaj popis ima 3270 imena, a nastao je analizom vlastoručnih potpisa platnih lista.

U *Popisu pripadnika 26 pbr sa osobnim naoružanjem koje su dužili u ratu* uz prezime i ime za neke je dodano ime oca, vrsta i serijski broj naoružanja (str. 180–217). Popis je poredan abecedno po prezimenu i broji 1578 pripadnika.

Popis pripadnika 33 pbr sa oružjem i serijskim brojem sadrži kod svih i ime oca, puni datum rođenja, vrstu i serijski broj naoružanja (str. 218–270). Ukupno je 2202 pripadnika brojila 33. brigada Dvor.

Posebnom popisu ranjenih pripadnika SVK (Srpske vojske Krajine) i Milicije Krajine za mjesto Dvor (str. 271-275) navedeno je uz prezime, ime,

datum, mjesto rođenja i datum ranjavanja, ali ne i mjesto ranjavanja. Popis broji 133 ranjenika i nije abecedno poredan.

Popis ranjenih iz Hrvatske Kostajnice je opširniji i abecedno poredan (str. 276-281). Uz osnovne podatke navedeno je zanimanje u civilstvu, pripadnost postrojbi, zatim mjesto, datum i okolnosti ranjavanja. Popis ratnih vojnih invalida u Petrinji (str. 282–287) donosi čak adresu stanovanja, datum ranjavanja i postotak invalidnosti.

Posebna je zanimljivost popis ratnih vojnih invalida iz općine Petrinja koji primaju invalidninu iz Beograda. Na ovom popisu ih je 13. Nedostaje još samo okvirni iznos primanja, što vjerujem da autor ima na originalnim platnim listama.

Popis RVI rata 1990. – 1994. općine Gline uz prezime, ime oca i ime donosi datum i mjesto rođenja, datum i mjesto ranjavanja i postotak invaliditeta. Samo nekoliko je 100 % invalida, a najviše je onih s 20% ili 30%. Nažalost, ovaj popis nije abecedno poredan.

Autor Ivica Pandža Orkan uložio je veliki trud da iz dokumentacije vojnih i civilnih vlasti Republike Srpske Krajine izvuče na tisuće podataka o onima koji su ustali i borili se protiv Republike Hrvatske. Dobro je da je objavljen ovaj registar onih koji su se borili u ratu protiv hrvatskih branitelja na području Pounja i Banovine. Nakladnik je Agencija za istraživanje i dokumentaciju ratnih sukoba u Sisku koju, kako u predgovoru piše, vodi sam autor. Trebalo bi da uz suradnike nastavi istraživati i objavljivati nove knjige podataka. Pri tome bi trebalo podatke obraditi tako da oni uz objašnjenja i znanstveni aparat prikazivanja dokumenata budu građa za daljnja stručna istraživanja. Bez objašnjenja kratica teško je znati što znači na primjer kratica PNŠONP. Uz transkripciju dokumenata treba donijeti i nekoliko faksimila, bar

početak ili kraj gdje je obično pečat i potpis. Nadam se da će novo izdanje biti opširnije i uz objašnjenja. Ovakva izdanja trebala bi biti tiskana u nekoliko tisuća primjeraka, a ne u samo 300 primjeraka. Danas su podaci dostupni u elektroničkom obliku, ali upravo ovakve knjige bi trebale u tiskanom obliku doći u kuće onih koji su još živi svjedoci povijesti na ovim prostorima i čije bi svjedočenje objasnilo mnoga događanja u ratu, kao što je jedno svjedočenje otkrilo sudbinu ruskih novinara Viktora Nogina i Genadija Kurinoya ubijenih u Panjanima kod Hrvatske Kostajnice 1. rujna 1991.

Šimun Penava

Tomislav ŽIGMANOV: *Osvajanje slobode: Hrvati u Vojvodini deset godina nakon listopadskog prevrata 2000.* (Subotica: Hrvatsko akademsko društvo, 2011.). 150 str.

Otvorena pitanja glede položaja hrvatske nacionalne manjine u zemljama okruženja, napose onima temeljito obilježenima burnom i bremenitom, ali i ne tako davnom prošlosti 90-ih godina 20. st., kao što je napose izraženo u slučaju Republike Srbije i tamošnje hrvatske zajednice, tek se u povremenim prilikama aktualiziraju u hrvatskom javno-intelektualnom životu, dok i na adekvatnoj spoznajnoj (znanstvenoj) razini postoje tek izuzetci nastali kroz proteklih desetak godina. Knjiga Tomislava Žigmanova *Osvajanje slobode: Hrvati u Vojvodini deset godina nakon listopadskog prevrata 2000.* naslov je koji po obuhvaćenom sadržaju te kvaliteti ponuđene analize položaja vojvođanskih Hrvata predstavlja čitalačke pažnje vrijedan novitet. Prvenstveno, radi se o autoru koji se

kroz dosadašnji bogati intelektualni angažman potvrdio kao književnik, publicist, političar (posebno na poljima manjinskih politika te razvitka civilnog društva), filozof, društveni kritičar i kroničar, no, ostavši prvenstveno suvremenikom prilika i okolnosti kontinuiranog nestajanja i podređenog položaja jedne manjinske zajednice kojoj i sam pripada i koja je, sa svim svojim obilježjima, njegov primarni habitus. Prethodni navod potvrđuju njegova brojna djela iz šarolike tematike prošlosti i sadašnjosti vojvođanskih Hrvata, kojima je pridodao i ovaj naslov kojim čitateljstvu nastoji ponuditi osnovni uvid u prilike ove manjinske zajednice u desetogodišnjem razdoblju datiranom od pada režima Slobodana Miloševića 2000. godine. Knjiga je strukturirana kroz šest temeljnih tema (predočenje osnovnih faktografskih činjenica o Hrvatima u Vojvodini; njihov udio u rušenju Miloševićevog režima; posljedice tranzicije po hrvatsku zajednicu; mogućnosti i dosezi izgradnje nacionalno-manjinske institucionalne infrastrukture kao instrumenta ostvarivanja manjinskih prava; analiziranje politike financiranja manjinskih zajednica na primjeru vojvođanskih Hrvata; hrvatsko-srpski odnosi i vanjska politika Republike Hrvatske u kontekstu statusa Hrvata u Srbiji), a umjesto zaključka Žigmanov nudi sažetu perspektivu budućnosti hrvatske zajednice u Srbiji te bibliografsku građu o Hrvatima u Vojvodini u razdoblju od listopada 2000. do konca 2010. kojom je nadopunio svoja ranija bibliografska prikupljanja. Bitno je napomenuti kako ovaj naslov, s obzirom na metodologiju, sadržaj i namjeru, čini integralnu cjelinu sa Žigmanovljevim ranijim djelom *Hrvati u Vojvodini danas: traganje za identitetom* (2006.), a koje nude jedinstveni pregled povijesti vojvođanskih Hrvata u razdoblju od 1990. do 2010.

U prvoj temi autor objašnjava domicilnost vojvođanskih Hrvata na rubnom dijelu hrvatskog etničkog prostora,

koji su zbog posljedica življenja u različitim državno-pravnim sustavima te vlastite podijeljenosti na subetničke dijelove (Bunjevci i Šokci u Bačkoj, skupine Hrvata u Banatu i Srijemu) imali zasebne, pak čak i međusobno različite nacionalno-integracijske i društveno-razvojne procese, što se itekako odrazilo na njihov društveni život te razinu integriranosti u suvremenu hrvatsku naciju. Upravo u analizi integriranosti vojvođanskih Hrvata u cjelinu hrvatske nacije, Žigmanov ističe različite povijesne okolnosti, odnosno zakašnjelost tijekom nacionalnog osvješćivanja bačkih i banatskih Hrvata. Zatim, ističe kako se ovaj proces neprekidno odvijao u nepovoljnim društvenim uvjetima, uz brojne diskontinuitete uzrokovane ponajviše čestim promjenama državnih uređenja. Zbog ovih okolnosti, proces integracije vojvođanskih Hrvata u sastav suvremene hrvatske nacije ostao je do današnjih dana nedovršen, a što je mjerljivo snažnim etničkim identitetom kao kod Bunjevaca u Bačkoj ili uspješno dovršenim asimilacijskim procesima u slučaju banatskih Hrvata. Ove negativne čimbenike nadopunjuju i snažne tendencije ekskluzivnog regionalnog i etničkog identiteta (slučaj Bunjevaca koji se ne smatraju dijelom hrvatske nacije). Njih prati nedovoljno izgrađena manjinska identitetska infrastruktura te nepostojanje institucionalnog okvira za razvoj i djelovanje hrvatske inteligencije koja je uglavnom bila vezana uz patrijahalne obrasce te tradicionalna zanimanja (svećenici, liječnici, pravnici itd.). Autor kao dodatno potkrepljenje ovim navodima prilaže i demografska kretanja Hrvata u Srbiji i Vojvodini, s posebnim osvrtom na rezultate popisa stanovništva između 1981. i 2002., u kome je očigledan konstantan pad broja Hrvata (čiji se broj kroz proteklih 30 godina i više nego prepolovio), a čije su smanjenje uzrokovala iseljavanja, napose u razdoblju s početka 90-ih kada se u Miloševićovoj Srbiji vršila snažna antihrvatska propaganda i

drugi oblici pritiska. Naime, nakon urušavanja socijalističkog sustava u Srbiji, vojvođanski Hrvati nisu imali nikakav vlastiti institucionalni okvir (izuzevši Katoličku crkvu) a prilike početkom 90-ih nisu dozvoljavale podizanje institucionalne skrbi o hrvatskoj manjinskoj zajednici, već štoviše, s ciljem daljnjeg osipanja hrvatskog etničkog korpusa, vlasti su poticale i pomagale stvaranje bunjevačke nacije, što je uz fizičko nasilje i iseljavanje rezultiralo negativnim demografskim pokazateljima.

U drugoj tematskoj cjelini autor rekonstruira ulogu i doprinos Hrvata rušenju Miloševićevog režima, koje se odvijalo na političkom, informativnom i civilno-aktivističkom planu. Tako su dvije najveće političke stranke vojvođanskih Hrvata *Demokratski savez Hrvata Vojvodine* (DSHV) i *Hrvatski narodni savez* (HNS), u sastavu velike antirežimske koalicije *Demokratske oporbe Srbije*, mobilizirale velik broj građana hrvatske nacionalnosti na izborima 2000., a koji su rezultirali porazom Miloševićeve *Socijalističke partije Srbije* i njezinih partnera. Dio Hrvata, napose subotičkih, aktivno je sudjelovao u antirežimskim aktivnostima u sklopu *Narodnog pokreta Otpor*, a tijekom 2000. po slobodi medijskog prostora upečatljiv je bio program Radio Subotice na hrvatskom jeziku, kao i raniji kritički te demokratski angažman subotičkog novinstva (dvojtjednik *Žig*). U analizi izbornih rezultata hrvatskih stranaka polučeni na dosadašnjim izborima, autor uočava niz posebnosti. Primjerice, uviđa kako je tek jedinstveni nastup DSHV-a početkom 90-ih uspio homogenizirati glavninu hrvatskog glasačkog tijela (koji se više nije ponovio), iako je i 2004. ujedinjavanjem dviju najvećih hrvatskih stranaka (DSHV-a i HNS-a) postignut manje-više uspješan izborni rezultat. Nastankom više političkih opcija s hrvatskim predznakom (od kojih je jedan dio nastao uslijed svrsi-

hodnog „etnobiznisa“) mogućnost homogenizacije hrvatskog glasačkog tijela dodatno je reducirana. Primjećuje kako su izborni uspjesi bili bazirani na lokalnim razinama kao i na pokrajinskoj, dok su rezultati na republičkoj razini (delegiranje predstavnika u saziv republičke skupštine) izostali, dobrim dijelom i jer su se vodeće srbijanske stranke libile otvorene suradnje na republičkoj razini s hrvatskim strankama iz oportunističkih razloga, odnosno još uvijek snažnog antihrvatskog antagonizma srbijanske javnosti. Ništa boljim ne ocjenjuje niti utjecaj hrvatskih nacionalnih izbora na položaj vojvođanskih Hrvata. No, nizak odaziv tamošnjih Hrvata na izborima u Republici Hrvatskoj, „eksplicitnu podršku“ vjerojatno naj snažnije hrvatske stranke u Srbiji DSHV-a Hrvatskoj demokratskoj zajednici na dosadašnjim hrvatskim parlamentarnim izborima, kao i konstataciju da „izravni i brutalni posljedak prinosa u pobjedi na izborima (...) čini se, jedino odgovara Hrvatima u Hercegovini“ autor dodatno ne pojašnjava. Ističe kako su i kulturno-akademske nestranačke udruge sa hrvatskim predznakom (poput *Hrvatskog akademskog društva* i *Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata*) znatno pospješile zalaganje različitih subjekata unutar hrvatske zajednice za definiranje i realizaciju zajedničkih ciljeva, ali i kadrovski ojačale novi saziv *Hrvatskog nacionalnog vijeća* 2010., čime je akademska i intelektualna zajednica kompaktnije uključena u procese društveno-političkog djelovanja.

Izazovi tranzicijskog razdoblja u Srbiji nakon 2000. predmetom su analize treće tematske cjeline. Tranzicijsko razdoblje potvrdilo je, prema autoru, Republici Srbiju kao zemlju sa slabo razvijenim demokratskim institucijama, odnosno kao institucionalno nedovršenu državu čija je neefikasnost napose primjetna u nemogućnosti suobražavanja djelovanja državnog institucionalnog okvira u

odnosu na zakonodavne norme. Ovakvo opterećenje očituje se kroz stigmatu srbijanskog udjela u ratnim zbivanjima 90-ih u zemljama bivše Jugoslavije, posebno naslijeđa odgovornosti za izazvane ratove i počinjene ratne zločine, ali i izostankom lustracije pripadnika srbijanskih državnih tijela odgovornih za nasilje i represiju. Ova konstelacija odnosi se i na vojvođanske Hrvate, od kojih je u razdoblju 1991.–1995. ubijeno 25, uz brojku od 35-40 000 primoranih na izbjeglištvo.

U analizi izgradnje i razvoja manjinske institucionalne infrastrukture, koja je predstavljena u sklopu četvrtje tematske cjeline, autor navodi njezin rast od 2000. u brojčanom i kvalitativnom smislu i to na svim područjima od značaja za nacionalni identitet. Shodno tome, porastao je obim i kvaliteta manjinskih prava (napose u obrazovanju i informiranju). No, i dalje su se zadržali određeni problemi u izgradnji te upravljanju institucija unutar hrvatske zajednice, uglavnom subjektivne naravi poput nedostatka iskustva i odsustva znanja u upravljanju, oslabljenog kadrovskog potencijala uz utjecaj nenaklonjenog društvenog ambijenta. Počeci sustavnijeg razvoja hrvatske manjinske infrastrukture vezani su uz 2002. te osnivanje *Hrvatskog nacionalnog vijeća* (HNV) kao najvećeg predstavničkog tijela Hrvata u Srbiji. No, kako autor navodi, unutarnje podjele na više struja i frakcija u mnogo čemu su okrnjile rad HNV-a (kao i izostanak primjerene financijske pomoći od strane Republike Srbije). Krajnji doprins HNV-a mjeri se kroz usmjeravanje ishodovanih proračunskih sredstava putem javnih natječaja hrvatskim kulturnim udrugama te različitim manjinskim aktivnostima (potpora informiranju i obrazovanju na hrvatskom jeziku). Kao bitnu sastavnicu jačanja institucionalizacije ističe i političku sferu, gdje je na lokalnom političkom obzoru od 2000. nastalo više novih stranaka s hrvatskim pred-

znakom poput *Hrvatske bunjevačko-šokačke stranke*, *Demokratske zajednice Hrvata* i *Hrvatske srijemske inicijative* (HSI). Glavnina ovih stranaka nastale su uglavnom u režiji nezadovoljnih bivših članova DSHV-a, no navedene stranke nisu uspjele polučiti važniji uspjeh kojim bi zasjenile djelovanje DSHV-a. Kada je kulturna sfera u pitanju, veliki pomaci ostvareni su osnivanjem *Zavoda za kulturu vojvođanskih Hrvata* (2009.) jer do tada nije postojala niti jedna profesionalna kulturna institucija s hrvatskim predznakom. Upravo zbog ranijeg nepostojanja krovne profesionalne ustanove nije teško objasniti siromašan kulturni prostor kao i ograničenu ponudu kulturnih sadržaja (kojom su uglavnom dominirali folklorni ansamblji). Autor ističe kako se 2010. cjelokupni kulturni život vojvođanskih Hrvata zbivao unutar 30-ak udruga i društava, baziranih mahom na tradicijskim elementima iz lokalnog kulturnog naslijeđa u ruralnim sredinama, dok one u gradovima gdje nudu nakladništvo knjiga i časopisa, priređivanje književnih manifestacija te znanstvenih skupova. Kao najvrijedniji projekt koji se realizira na području kulture ističe *Leksikon podunavskih Hrvata – Bunjevaca i Šokaca*, koji se od 2002. (do 2010. objavljeno je 10 svezaka) producira od strane *Hrvatskog akademskog društva*, uz neredovite i male novčane potpore. Cilj publikacije jest leksikografska obrada pojava, događaja, toponima, osoba i institucija iz bogate prošlosti i bremenite današnjice bunjevačkih i šokačkih Hrvata. Pozitivna posljedica izdavanja ovog leksikona svakako je povećanje interesa za povijest vojvođanskih Hrvata, napose kod mlađih generacija povjesničara kako u Vojvodini, tako i Hrvatskoj. Prilike u informiranju su, također, poboljšane. Naime, do 1990. Hrvati nisu, pored tiska Katoličke crkve, imali vlastitih medija na hrvatskom jeziku. Udio u lokalnom medijskom prostoru se nakon 2000. povećavao, ali uz

brojna zaprječavanja od strane pojedinaca te u nejednakom obimu. Indikativno je da pored programa Radio Subotice na hrvatskom jeziku te listova *Miroљjub* i *Zvonik*, niti jedan medij na hrvatskom jeziku nije stariji od 10 godina. Od novopokrenutih listova izdvaja se informativno-politički tjednik *Hrvatska riječ* koji se ističe po ozbiljnosti i trajnosti informacijske misije. U analizi mogućnosti obrazovanja na hrvatskom jeziku izdvaja se Subotica kao sredina s ponajboljom mogućnošću predškolskog odgoja, osnovnoškolske i srednjoškolske izobrazbe na hrvatskom jeziku, ali uz napomenu kako mogućnost školovanja na hrvatskom jeziku unutar državnog odgojno-obrazovnog sustava postoji tek od školske godine 2002./2003. No, autor ističe i podatak kako se u školskoj godini 2007./2008. tek 6,55% učenika hrvatske nacionalnosti školovalo na materinskom jeziku. Razlog ovom simboličnom broju uzrokovan je nepostojanjem institucionalne infrastrukture (katedre ili lektorata za hrvatski jezik kakve ostale manjine imaju pri novosadskom Filozofskom fakultetu), ali i neriješenog pitanja školovanja učitelja, ishodovanja licenci za predavače, tiskanja udžbenika kao i njihovog uvoza iz Hrvatske. Zbog toga, broj upisanih prvšića koji se školuju na hrvatskom jeziku ne povećava se. Autor primjećuje kako su složeni odnosi između Republike Hrvatske i Republike Srbije, uz političke potrebe na srbijanskoj političkoj sceni, znatno utjecali na nemar, prvenstveno srbijanske države, prema razvitku školovanja na hrvatskom jeziku (oličenom kroz zabranu uvoza udžbenika iz Hrvatske uz izbjegavanje obveze tiskanja ovih udžbenika u Srbiji). Također, na lokalnoj razini određeni predstavnici školskih vlasti neprijateljski su se postavili prema uvođenju hrvatskog jezika u školski program, dok su istovremeno potpomogali uvođenje predmeta „Bunjevački govor s elementima nacionalne kulture“. Služ-

bena uporaba hrvatskog jezika u upravno-administrativnim poslovima prešla je u ovom desetogodišnjem razdoblju, također, mukotrpan ali uspješan put, pa je hrvatski jezik u službenoj uporabi na više upravnih razina u Vojvodini (tijela pokrajinske vlade, gradu Subotici, dije-lu naselja općina Srijemska Mitrovica, Apatin, Sombor), no, uz česte opstrukcije i otvorena protivljenja kao što je zabilježeno u općini Šid.

U preposljednjem poglavlju autor donosi osvrt na politike financiranja manjinske infrastrukture, na primjeru iz 2006., gdje iznosi slučajeve financiranja obrazovanja na hrvatskom jeziku, informativnog prostora te političke reprezentacije. Ističe kako je utjecaj lokalnih hrvatskih predstavnika u upravnim tijelima simboličan poradi čega ne mogu kreirati ili bitnije utjecati na stvaranje financijske politike. Tijekom 2006. evidentirane su tek dvije institucije vojvođanskih Hrvata koje su se redovito financirale iz državnog proračuna – HNV te *Novinsko-izdavačka ustanova Hrvatska riječ*, koje su odranije stekle prvenstvo u dodjeli sredstva kako srbijanskih (i vojvođanskih), tako i onih iz proračuna Republike Hrvatske. Kada su u pitanju financijska sredstva dodijeljena od strane Republike Hrvatske, usprkos redovitosti, ona nisu bila izdašna u mjeri da bi značajnije pridonijela razvoju hrvatske manjinske infrastrukture. Žigmanov ističe i strukturalnu nepravednost glede podjele sredstava Hrvatima izvan Hrvatske, naročito, kada komparira sredstva dodijeljena Hrvatima u BiH s onima u Vojvodini. Znakovit je i podatak kako se više od 50% dodijeljenih sredstava od strane Republike Hrvatske odnosi na udruge iz Subotice, što potvrđuje ovo naselje kao financijski centar vojvođanskih Hrvata, ali i potencira daljnje unutarnje podjele. Ističe i kako 2006. lokalne hrvatske institucije nisu ishodovale nikakvu pomoć međunarodnih organizacija prisutnih u

Srbiji, a koje se, između ostalog, bave i financiranjem manjina. Kada se tome pridoda nezainteresiranost i pasivnost gospodarskih subjekata koje je teško etnički senzibilizirati (izuzev pojedinaca hrvatske i mađarske nacionalnosti iz privatnog sektora), proizlazeća ocjena je kako je financijski aspekt hrvatske manjinske zajednice po nju uglavnom negativan i nedovoljno stimulativan.

Posljednja tematska cjelina donosi autorov osvrt na međudržavne srbijansko-hrvatske odnose te fokus na vanjsku politiku Republike Hrvatske prema vojvođanskim Hrvatima. Bremenita prošlost opterećena ratnim stradanjima obaju naroda rezultirala je isključivošću srbijanske javnosti prema onome što Žigmanov kvalificira kao „mjesno hrvatsko“, poradi čega su Hrvati u Srbiji „nevidljiva manjina“ uz društveni tretman kao „neprijatelja“. Ova „nevidljivost“ proizlazi i iz komparacije odnosa matičnih država prema svojim manjinama, pa se u međudiplomatskim odnosima neusporodivo više pažnje poklanja statusu Srba u Republici Hrvatskoj, negoli položaju Hrvata u Srbiji od strane matične im zemlje. No, zaključuje kako Hrvati u Srbiji nikada i nisu bili integralna sastavnica vanjske politike, kako one srbijanske tako i hrvatske, mada su se međudržavni odnosi redovito reflektirali na njihov položaj (više negativno negoli pozitivno) u proteklih 20-ak godina. U iščekivanju promjene hrvatske vanjske politike prema Hrvatima u Srbiji (stvaranja „istinskog dijaloga“ umjesto „neučinkovitog paternalizma“), autor kao primjeran model ističe vanjskopolitički angažman Republike Srbije prema srpskoj zajednici u Hrvatskoj.

Umjesto zaključka, autor otvara pitanje budućnosti hrvatske zajednice u Vojvodini kroz ocjenu sadašnjice. Polazeći od ocjene kako na ukupni društveni položaj utječu svi problemi s kojima se susreću građani Srbije (napose manjine

zbog specifičnosti svojega položaja), Žigmanov se ne libi ukazati na ključnu odgovornost same zajednice vojvođanskih Hrvata te Republike Hrvatske. Drži da u iščekivanju pojave primjerene srbijanske državne politike koja će omogućiti potpunu integraciju svih manjina u srbijansko društvo (a ne samo onih politički relevantnijih), promjene i pomake treba inicirati na svim mogućim razinama (počevši s medijskim tretmanom Hrvata). Nadalje, drži kako vojvođanske Hrvate očekuju brojna iskušenja u daljnjem putu izgradnje vlastitih manjinskih institucija, u kojoj etnosenzitivnost i jačanje demokratskih kapaciteta unutar same zajednice trebaju biti ključne poluge daljnjeg razvoja. Pitanje budućnosti vojvođanskih Hrvata neodvojivo je povezano s daljnjim demokratskim razvojem Srbije, u čijim procesima tamošnji Hrvati trebaju (nastaviti) aktivno sudjelovati, uz očekivanje skore pojave dosljedne i proaktivnije vanjske politike Republike Hrvatske spram hrvatske zajednice u Srbiji. Autorova je želja da njegova publikacija kao skromni doprinos bude tek pledoaje za daljnja promišljanja i razgovore na ove teme. Zaključno, *Osvajanje slobode: Hrvati u Vojvodini deset godina nakon listopadskog prevrata 2000.* sociografska je studija kojom je autor ponudio pregledan, kvalitetan i poticajan oslonac svim budućim istraživanjima vojvođanskih Hrvata na područjima društveno-humanističkih znanosti, pri čemu i ona historiografska ne bi smjela biti izuzetak.

Mladen Barać

Zvonimir TOLDI: *101 brodska priča*, Knjiga druga (Slavonski Brod: Posavska Hrvatska i Muzej Brodskog Posavlja, 2012.). 213 str.

Posavska Hrvatska i Muzej brodskog Posavlja izdavači su vrijedne knjige Zvonimira Toldija, autora nekoliko knjiga i velikog broja članaka o povijesti Slavnskoga Broda. Kao dugogodišnji suradnik *Posavske Hrvatske* nastavio je pisati i objavljivati članke i nakon odlaska u mirovinu, te je tako od 4. prosinca 2009. do 28. listopada 2011. nastala 101 priča o Slavonskom Brodu, tj. ljudima i događajima, koja je brodskoj javnosti predstavljena 2012. godine. Ova druga knjiga svojevrstni je nastavak prve knjige istoga naslova koju je Toldi objavio 2002. godine, također nakon višegodišnje suradnje i pisanja brodskih priča za *Posavsku Hrvatsku*. Budući da su Toldijeve priče, tj. prva knjiga, naišle na veliko zanimanje kod čitatelja, nastavak pisanja i objavljivanja ove druge knjige bio je neizbježan, što su na kraju ovoga izdanja istaknuli urednica Dunja Vanić i Stribor Uzelac Schwendemann.

101 brodska priča još je jedno nastojanje umirovljenog povjesničara i etnologa da s lokalne razine jednostavno ispriopovijeda svojim sumještanima, ali i najširim čitateljskim krugovima, gospodarski, društveni, kulturni i sportski život Broda na Savi, odnosno Slavnskoga Broda. Iako se knjiga doima kao mozaik, ona u konačnici čini zanimljivu cjelinu te je svakom čitatelju jasno da je kroz mnoštvo priča napravljen velik napor da knjiga izazove zanimanje bez obzira da li se čita redom ili fragmentarno bez kronološkog slijeda. Zanimljivost potiču i odgovarajuće brojne fotografije i druge ilustracije koje pobuđuju kod starijih

Brođana sjećanja, a kod mladih razmišljanja o gradu i vremenu koje je proteklo. Knjiga je pisana jednostavnim i lako prihvatljivim stilom te je tako svojim sadržajem pristupačna svim uzrastima, tj. čitalačkim krugovima. Kroz odabrane priče Brođani mogu spojiti poznato s nepoznatim, ono što se zna s onim što je palo u zaborav, pa je ova knjiga jedna vrsta dokumenta i pisani svjedok prohujalog vremena kako za Slavonki Brod, tako i za njegove stanovnike koji su u njemu živjeli, koji danas žive, ali i za one generacije koje će tek stasati i kojima će ova knjiga biti vrijedno vrelo za upoznavanje bogate prošlosti svoga grada na Savi.

I na kraju treba istaknuti da je ovo djelo vrijedan dodatak već postojećoj literaturi koja se bavi poviješću grada na Savi te je stoga Toldijeva zasluga veća, jer je i ovom knjigom potvrdio potrebu kontinuiranog objavljivanja sveobuhvatnijih spoznaja o životu i razvoju grada te raznovrsnom vrijednom djelovanju istaknutih i „običnih“ građana Slavonskoga Broda. Iako ova knjiga ne predstavlja izvorno znanstveno djelo, što ni nije bila tendencija autora, ona može poslužiti kao ogledni i dobrodošli primjer znanstveno-popularne knjige namijenjene široj čitalačkoj publici.

Zlata Živaković-Kerže

Zdenka FRAJTAG: *Belišćanske svaštice - od tvorničke kolonije do grada* (Belišće: Ogranak Matice hrvatske, 2013.). 159 str.

Ogranak Matice hrvatske u Belišću nakladnik je vrijedne i zanimljive knjige koja je plod dugogodišnjeg truda, mar-

nog sakupljanja i pisanja Zdenke Frajtag, novinarka, umirovljene kulturne i društvene djelatnice, kustosice belišćanskog Muzeja. Ona je za širu čitalačku javnost različite životne dobi izvršno oblikovala, u obliku kratkih priča, zavičajnu povijest grada Belišća.

Kako je u Predgovoru (13) istaknula Ana Andračić, autorica knjige je napisala „crticu po crtici i evo bogatog mozaika ljudi, zbivanja, povijesnih i drugih podataka koji ispunjavaju spomenar posvećen Belišću. Belišću – tvornicama, pogonima, dimnjacima, željeznici; Belišću – naselju, ulicama i udrugama, školama, ali nadasve ljudima, radnicima, inženjerima, sportskim i umjetničkim zaljubljenicima u svoje mjesto od njegova postanka do današnjih dana...“

To tumačenje potvrđuje i autorica objasnivši na početku knjige (15) kako su nastale „Belišćanske svaštice“ – zanimljivosti ili crtice, koje je počela pisati još 1980. dok je uređivala „Godišnjak“, glasilo Muzeja grada Belišća. „... I tako, zanimljivost po zanimljivost, nastala je cijela mala zbirka crtica koje su na popularno dokumentaran način govorile o prošlosti Belišća, pa se tada rodila i ideja o njegovom objavljivanju u jednoj knjizi.“

Stotinu dvadeset i jedna priča svrstana je u 8 tematskih poglavlja – „Počeci Belišća“ (17-22) opisani su s 5 svaštica, a „Razvoj industrije“ (23-52) s 28. Najviše svaštica ima poglavlje koje je autorica naslovlila „Od fabričke kolonije do grada“ (53-96), koje je ujedno i podnaslov knjige; tu razvojnu fazu grada Belišća opisuje kroz 40 svaštica. Poglavlje „Iz prošlosti Slavonske podravske željeznice“ (97-106) obuhvaća 12 priča, „Iz kulturnog života“ (107-120) 13 svaštica, a s isto toliko zanimljivosti napisani su „Isječci iz belišćanskog sporta“ (121-138). Pretposljednje poglavlje čini 8 priča, a autorica ga je naslovlila „Spo-

menička baština“ (140-147). Posljednje dvije priče vezane su za „Domovinski rat“ (148-149) pa je tako ova knjiga opisala zbivanja i najistaknutije osobe koje su obilježile razdoblje od 1884. do 1992. godine.

Knjigu odlikuje jednostavan i lijep stil, a velik broj fotografija čitateljima dočarava onodobno vrijeme i tekst čini još zanimljivijim. Iako je autorici u nizađu svaštica temelj kronologija događanja, ova se knjiga ne mora i ne treba čitati kao roman, nego kao slijed odvojenih priča koje čine cjelinu. Ova knjiga može biti i vrlo kvalitetna jedna vrsta turističkog vodiča kako za putnike namjernike, tako i za mještane Belišća koji žele još više i temeljitije upoznati prošlost i život svoga grada od kraja 19. do posljednjeg desetljeća 20. stoljeća. Stoga knjigu vrijedi zaista pročitati.

Zlata Živaković-Kerže

Katarina HORVAT-LEVAJ, Ratko VUČETIĆ, Ivana HANIČAR BULJAN: *Darda. Dvorac Esterházy. Povijesno-građevni razvoj, valorizacija i prijedlog konzervatorskih smjernica* (Zagreb: Institut za povijest umjetnosti – mrežna izdanja, 2012.).

Za svaku su pohvalu mrežna izdanja, nakladnički pothvat zagrebačkoga Instituta za povijest umjetnosti. Do sada je Institut na svojim web stranicama postavio nekoliko konzervatorskih elaborata u PDF formatu, što elaborate čini lako dostupnim i otvara širi stručni i javni nadzor nad konzervatorsko-restauratorskim zahvatima. Demokratizacija kon-

zervatorskih elaborata razbija kroničnu famu tajnovitosti hipoteza i metoda konzervatorskih istraživanja i prijedloga prezentacije. No bilo bi još bolje kada bi se elaborati objavljivali odmah nakon povijesnih istraživanja, arhitektonskog snimanja postojećeg stanja i deskripcije postojećeg stanja, a prije početka sondiranja, kojima se potvrđuju ili opovrgavaju hipoteze, i prije prijedloga prezentacije. Tako bi se otvorila rasprava pred obnovu svakoga objekta koja zasigurno ne bi znatno produljila istraživanja, ali bi pridonijela uspostavi kvalitetnijih polaznih hipoteza i preciznijoj ubikaciji sondi; ne vrijedi trošiti riječi što bi takvi okrugli stolovi ili neki drugi vidovi komunikacije konzervatora i restauratora, heterogenih po obrazovanju, značili za doedukaciju mladih kolegica i kolega. Nadam se, bit će to model za ostale institucije koje vode konzervatorska istraživanja, ali i udica za konzervatorske odjele diljem Hrvatske (a i zemalja okruženja) da digitaliziraju arhive i elaborate otvore javnosti. Osim struke i javnosti, neizmjernu korist od takvih izdanja imat će i vlasnici objekata i potencijalni investitori jer će moći provjeriti cijene istražnih radova i vrijeme potrebno za zaštitu objekata od propadanja te restauriranje pojedinih elemenata arhitekture, namještaja ili inventara. I, svjedoci smo, producenti televizijskih kuća (inozemnih, nadnacionalnih, nacionalnih i ambijentalnih) koje prate znanstvena istraživanja i interes im je popularizirati znanost, istraživanja i obnovu spomeničke baštine.

U izdavanje ove publikacije uključeni su Općina Darda, kao vlasnik objekta i investitor, Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu, koji je proveo povijesna istraživanja i napravio deskripciju postojećega stanja i sondiranje dvorca, te Konzervatorski odjel u Osijeku, koji je nadzirao istraživanja i odobrio elaborat kao osnovicu za svako buduće istraživanje i svaku buduću intervenciju na dvorcu

Esterházy, kako se kolokvijalno naziva impresivni dvorac u Dardi. I napravili su lijep uradak.

Zapravo, koncizan i vrlo precizan konzervatorski elaborat ima približno 140 stranica. Autori su se detaljno upoznali s objektom. Brojevima su na nacrtima označili prostorije i odredili, manje ili više precizno, namjenu prostorija u njihovom dugom trajanju i brojnim graditeljskim intervencijama na dvorcu, i samo je to bio velik i odgovoran posao. No, autori su još i pomno izradili nacрте dvorca, sjajno uočili i označili graditeljske faze (osobito spojeve starije i novije gradnje) koje su nazvali po redoslijedu vlasnika dvorca – faza obitelji Veterani (1700-1749), faza obitelji Esterházy (1749-1842) i faza Schaumburg-Lippe (1842-1945). Detektirali su razdoblja gradnje i razloge destrukcije pojedinih dekorativnih elemenata te naznačili devastacije na zidovima, podovima i stropovima. Odredili su građevne materijale (opeke u zidovima, podne opeke, kamena popločenja i kamene profilacije, keramičke pločice [i dekoracije na njima pa i tragove mozaika; tragove mozaika našli su i na kamenim popločenjima], parket, daske...), njihov stupanj oštećenosti, što od atmosferilija ili mikroflora što od barbarstva, nebrige i pauperizacije naše zajednice, koliko to mi htjeli priznati ili to nastojali zataškati. Ukratko, odredili su evoluciju i anatomiju dvorca analizirajući sve zgrade, prostorije na svim etažama, ulazne veže i sva pročelja, upravo ono i onako što se od ugleda ovo troje nositelja istraživanja i očekuje – prema lo su pažnje posvetili podrumima, a nisu se ni očešali o čadave dimnjake premda sustav dimnjaka najbolje pokazuje etape razvoja višeslojnih građevina; isto tako, nisu naveli kakvi su gredni sustavi u krovu, ima li na gredama tesarskih znakova ili kakvih drugih natpisa. Detektirali su i pregledali svaki tabulat, bačvasti svod sa susvodnicama ili češki svod,

svaki prozorski otvor i svaku klapnicu, svaka vrata i dovratnike te nadvoje iznad prozora i vrata (i lezene s vanjske strane, kao i krovni vijenac). Provjerili su oštećenja stubišta i čvrstoću ograda raznih vrsta i na raznim pozicijama, tople i hladne hodnike (pa i one zazidane koji ionako impresivan prostor dvorca čine još zanimljivijim i mističnijim), ugradbene ormare i izvornu stolariju i grijaća tijela te proanalizirali oslike. Pronašli su stare fotografije koje dokumentiraju situaciju i pokraj njih postavili fotografiju današnjega stanja i sve su to promišljeno i sustavno označili na preglednim nacrtima.

Ilustrativni dio konzervatorskoga elaborata baškari se na umalo 100 stranica, ako se elaborat čita od kraja prema početku. I onda počinje štednja prostora: na osam stranica iznesena je deskripcija postojećega stanja, interpretacija istraživanja na samo četiri stranice, valorizacija tek na dvije stranice, a na prijedlog konzervatorskih smjernica sramotne tri stranice. Pod podnaslovom Valorizacija spominje se crkva Svetoga križa, koja je neizostavni i neodvojivi dio dvorskoga kompleksa, no ne posvećuje joj se nikakva pažnja, kao ni grobljima na kojima su zakopani mnogi vlastelinski činovnici, liječnici, ljekarnici, a među njima i predak Antuna Gustava Matoša. Dvorac se povezuje s dvorcima Slavonije i Srijeme, što je nategnuta teza, ako uopće ima neke veze – vlasnici i graditelji slavonskih i srijemskih dvoraca su sitni provincijski plemići, čiji uspon na društvenoj ljestvici Habsburške Monarhije tek slijedi, izuzev obitelji Odescalchi, koji uopće ne pripadaju plemstvu Monarhije, dok je obitelji Veterani plemstvo s primarno vojnom karijerom, a obitelj Esterházy je magnatska obitelj čija je stvarna moć gotovo jednaka s moći krunske obitelji Habsburg.

Očito da autorski tim, pučki rečeno, nema baruta ni materijala za neku sustav-

nu analizu kulturnoga prostora kako bi doveli u vezu dardanski velebni dvorac s gradnjom dvoraca u srednjem Podunavlju u 18. i 19. stoljeću. I površan pogled u tekstualni dio elaborata pokazuje kako su autori zanemarili povijesna istraživanja i kako su daleko od suvremene klimatologije i povjesničarske znanstvene strategije – pravi nedostatak ovoga elaborata jest izostanak povijesnih istraživanja, premda su autori laki na obaraču kada se upotrebljava riječ povijest i povijesno istraživanje. U njihovom timu nema povjesničara i autori su prisiljeni konzultirati popularnu literaturu i relevantnu literaturu koja ne sadrži podatke koji zanimaju konzervatore. Naime, postupak koji su autori naveli u poglavlju Povijesno-građevni razvoj i valorizacija, koje se pod podnaslovima Dosadašnja istraživanja i Darda – vlastelinstvo, naselje, dvorac protegnulo na 10 stranica, ne može se ni sadržajno ni metodološki svesti pod pojam povijesna istraživanja. Premda su ambiciozni i ozbiljni istraživači u svojim disciplinama, a neki i prave sveznalice, autori elaborata zavirili su u osječki arhiv u kojem nema podataka o Dardanskom vlastelinstvu, a nisu pregledali građu pečuških arhiva, županijskog i biskupijskog, niti građu koja je ostala sačuvana o posjedima obitelji Esterházy i pohranjena je dijelom u Zemaljskom arhivu u Željeznom, arhivu u Grazu i u Mađarskom državnom arhivu te arhivu knjižnice Széchényi u Budimpešti – i sijaset ambijentalnih arhiva habsburškoga *commonwealtha* na čijem su području Esterházyji imali dvorce i ladanja. Nisu prelistali ni spomenice župe Darda ni parohije Darda ni osnovne škole u Dardi.

Samo se povjesničari razvijenih istraživačkih vještina snalaze u obilju izvorne građe i samo neki povjesničari umješno konstruiraju povijesne činjenice koje su odgovor na pitanja konzervatora – iskustvo nas uči da su arhivska istraživanja nepovjesničara osuđena na

neuspjeh ili polovične rezultate. Zbog izostanka stvarnih povijesnih istraživanja, autori elaborata ne odgovaraju na esencijalna povijesna pitanja. Nisu obrazložili razloge i načine gradnje objekta i razloge dogradnji, degradacija i zapuštanja dvorca. Nisu odgovorili što je bilo na lokaciji prije gradnje dvorca niti su objasnili kulturni krajolik iz vremena kada je građen objekt iz kojeg se razvio današnji dvorac. Nisu odgovorili što se u vrijeme gradnje sadašnjih zgrada dvorca nalazilo u njegovom bližem i daljem okruženju i kakvi su bili odnosi s vlasnicima susjednih objekata; zašto je dvorac sagrađen baš na ovom mjestu i što se gradnjom i izgledom dvorca željelo poručiti – toponimijska analiza i prošlost hidrologije u hataru Darde nedvojbeno ukazuju na preslojavanje mnogih kulturnih slojeva, od keltskih i rimskih, koji su na području Darde, vjerojatno u blizini današnjega dvorca, a ako ne i ispod njega, imali utvrdu, na koju je nalegao srednjovjekovni sloj, isprva redovnički, kasnije plemićki, sa središtem u fortifikaciji, koja se, ponovimo, nalazila u blizini dvorca, a možda i ispod njega, te turski sloj koji je u Dardi imao važnu kulu za obranu Osijeka. Trebali su objasniti što je uzrokovalo društvene, ekonomske, socijalne, personalne, floralne, hidrološke, klimatske i druge promjene kulturnoga pejzaža za vrijeme korištenja dvorca u potonjim razdobljima i događaje iz prošlosti dvorca izložiti kronološkim slijedom objašnjavajući uzroke, povode i posljedice tih događaja, osobito prateći dizajnerske promjene i ratna djelovanja u blizini dvorca (ili haranja hajdučije) te potrese, poplave i druge degenerativne čimbenike poput požara izazvanih udarom munje, ljudskim nemarom ili širenjem prirodnih požara.

I još nešto, ništa važno i ne pokazuje nemar inače vrsnih poznavatelja urbanizma i slavonske baštine, već nužnost da se ponovno u nakladništvu koriste usluge redaktora i korektora, davno

izumrlih zanimanja – na naslovnici piše kako je publikacija izdana 2012. godine, a iznad gornje margine se pokraj skraćenice Instituta pojavljuje približno 135 puta godina 2011.

Zaključimo, detaljna povijesna analiza nekog objekta osnovica je svake kvalitetne obnove i prezentacije, a kvalitetna analiza moguća je samo suradnjom arhitekata, urbanista, povjesničara umjetnosti, arheologa, inženjera građevine, etnologa i drugih istražitelja prošlosti ili nekih procesa na građevini ili njenoj okolini (kemičara, hidrologa, botaničara, zoologa, stručnjaka u agrikulturi, statici i klimatologiji...). Okupljeni oko povjesničara omogućuju da se nakon kompleksnih istraživanja izrade smjernice obnove i prezentacije i konzervatori i restoratori prihvate svoga posla, a nakon njih turistički stručnjaci i muzejski pedagozi. Drugačije rečeno, dobro bi bilo s vremena na vrijeme poviriti u susjedna dvorišta kako bismo razumjeli odnos (ili drugačije odnošenje) prema baštini na njihovom području – kako bismo uočili njihove metode istraživanja, tehnike konzerviranja i restauriranja, načine prezentacije i dovođenja u funkciju višeslojnih dvoraca. Ovom se elaboratu nema što oduzeti, ali mu se ima dodati puno, puno toga.

Zdenko Samaržija